

JIHOČESKÁ UNIVERZITA V ČESKÝCH BUDĚJOVICÍCH
FILOZOFICKÁ FAKULTA
ÚSTAV BOHEMISTIKY

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

PROBLEMATIKA VINY Z POHLEDU NĚMECKÉ A
ČESKÉ LITERATURY

Vedoucí práce: doc. PaedDr. Michal Bauer, Ph.D.

Autorka práce: Květa Měšťanová

Studijní obor: Bohemistika

Ročník: 3.

2012

Prohlašuji, že svoji bakalářskou práci jsem vypracovala samostatně pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury.

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění souhlasím se zveřejněním své bakalářské práce, a to v nezkrácené podobě elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejich internetových stránkách, a to se zachováním mého autorského práva k odevzdanému textu této kvalifikační práce. Souhlasím dále s tím, aby toutéž elektronickou cestou byly v souladu s uvedeným ustanovením zákona č. 111/1998 Sb. zveřejněny posudky školitele a oponentů práce i záznam o průběhu a výsledku obhajoby kvalifikační práce. Rovněž souhlasím s porovnáním textu mé kvalifikační práce s databází kvalifikačních prací Theses.cz provozovanou Národním registrem vysokoškolských kvalifikačních prací a systémem na odhalování plagiátů.

České Budějovice, 10. května 2012

Květa Měšťanová

Květa Měšťanová

Ráda bych poděkovala panu doc. PaedDr. Michalu Bauerovi, Ph.D. za odborné vedení mé práce. Děkuji Jihočeské vědecké knihovně v Českých Budějovicích za zapůjčení titulů.

Zaměření:

Problematika viny z pohledu německé a české literatury

Klíčová slova:

Vina, obviňování, vyhoření, zoufalství, očištění se, naděje, válečná literatura

Anotace:

V bakalářské práci se zaměřím na problematiku viny v německé a české raně poválečné literatuře. Nahlédnu i do pocitů vyhoření, které jsou zobrazeny v dané beletrii. Také se budu zabývat otázkou možné naděje a jejími formami, jaké mohl jedinec zasažený válkou naléznout.

Oba pohledy budu porovnávat ve vybraných povídkách Wolfganga Borcherta „Smutný studený svět“ a v dramatu „Venku přede dveřmi“. Věnuji se i románu Heinricha Bölla „A anděl mlčel“ a sbírce „Stupně“ Hermanna Hesseho. Z české beletrie jsem si zvolila Holanovu „Panychidu“, Bednářovu „Prahu pod křídly války“ a Drdovu „Němou barikádu“.

Znalosti k úvodu do problematiky a teoretické části jsem se rozhodla čerpat z „Otázky viny“ Karla Jaspere, eseje Hannah Arendtové „O násilí“ a textu Tzvetana Todorova „V mezní situaci“.

Theme:

The Problems of a guilt in a view of German and Czech Literature

Key words:

Guilt, accusation, burning out, despair, to purify self, hope, war literature

Anotation:

In my Bachelor Thesis I'm going to focus on the problems of a guilt in the early after-war German and Czech fiction. I'm trying to look into burning out, which is featured in mentioned fiction. This Thesis is concerned on a question of a possible future hope and its forms too, which could a man hit by war find.

I compare both points of view in selected short stories by Wolfgang Borchert „Smutný studený svět“ and in a drama „Venku přede dveřmi“. I have mentioned Heinrich Boll's novel „A anděl mlčel“ and so on in Hermann Hesse's „Stupně“. I have chosen Holan's „Panychida“, Bednář's „Praha pod křídly války“ and Drda's „Němá barikáda“ from Czech fiction.

My knowledges into preface problem thema and theoretical part are from „Otázka viny“ by Karl Jaspers, Hannah Arendt's essay „O násilí“ and Tzvetan Todorov's text „V mezní situaci“.

Obsah

Úvod.....	7
1. Otázka viny a její čtyři pojmy.....	10
1.1 Kriminální vina.....	12
1.2 Politická vina a její morální důsledky.....	13
1.3 Morální vina.....	15
1.3.1 Život v masce a souputnictví s režimem.....	17
1.3.2 Sebeklam pro pohodlné.....	19
1.3.3 Falešné svědomí poslušnosti a vojenské cti.....	19
1.3.4 Aktivita versus pasivita aneb Není pasivního beránka.....	22
1.4 Metafyzická vina.....	23
2. Pocity vyhoření a zoufalství.....	26
3. Cesta procesem očištění.....	32
4. Možná naděje.....	33
4.1 Láska k bližnímu.....	33
4.2 Bůh.....	36
4.3 Síla kolektivu.....	41
5. Otázka budoucího vývoje Německa a celého lidstva.....	43
Závěr.....	46
Seznam použité literatury a pramenů.....	49

Úvod

Tato bakalářská práce se zabývá pocity člověka, který byl zasažen 2. světovou válkou. Ukazuje jedince v mezní situaci, ve které se během války ocitnul. Snažil se se svými zážitky nějakým způsobem vyrovnat a postupně začít nový život, neboť ten původní byl válkou narušen. Je otázkou, do jaké míry se dokázal člověk jako individualita opětovně začlenit do nového poválečného prostředí, jaké měl možnosti a předpoklady k naplnění svých tužeb a jak dokázal překonat nejrůznější příkoří.

Cílem této bakalářské práce je nabídnout interpretaci k vybrané literatuře a k opodstatněnosti obvinění, kterou proti Německu a proti Němcům vznášel za jejich činy po válce celý svět. Práce chce ukázat na možnou obžalobu Němců spolu s jejich obhajobou. Rozhodující otázkou je možnost, jak lze eventuálně hodnotit kolektiv a jakým způsobem se má posuzovat jedinec. Profil jedince je spojován s vlastnostmi, kterým však odpovídá jen do určité míry. Je třeba vyvarovat se domněnky, že tímto všeobecným pojetím a „zaškatulkováním“ byla odhalena veškerá povahová stránka jednotlivce. Křivdou vůči jedinci se tak stává jeho odsouzení v rámci celého národa jakožto kolektivu; odsouzení kolektivu za všechny činy je chybný krok. Zaměřila jsem se na tuto tendenci falešného hodnocení, na obecný názor užívaný při obviňování jednoho národa. Ve své práci jsem vytyčila body, které se týkají jednotlivých problematik možné viny a z ní vyplývajících obvinění.

Vina z německé strany zde samozřejmě byla a Němci sami ji jako národ přijali. Našlo se mezi nimi však i mnoho takových, kteří se nadále považovali za nevinné a prohlašovali za viníky ty druhé. Nechtěli připustit, aby byla vina spojována s jejich osobou. Mezi takovými lidmi se skrývalo mnoho napomahačů režimu, lidí bez skrupulí, bezcitelných, schopných splnit jakýkoliv nelidský úkol, jak jim velela jejich falešná „občanská povinnost“. Snažila jsem se ale navíc poukázat na fakt, že zde byli i tací, kteří válkou jako takovou opovrhovali, nepřijali ani ji, ani nacionální politický systém za vlastní. Těmto lidem se přičilo nelítostné jednání, mučení a vraždění; cítili, že takové činy nejsou v pořádku. Dokázali rozpoznat faleš a zlo politického systému, který vyvolal válku. Trpěli za režim, který spolu se svým národem přijali za vlastní. Cítili se obelstěni a vinni. Nacházeli totiž vlastní vinu ve svém nitru, dokázali si ji sami pro sebe pojmenovat a byli schopni nezkrasleným pohledem vidět hrůzy, které válka napáchala. Neodsuzovali druhé a nesnažili se ponižovat člověka jen pro jeho původ a postavení

v dané situaci. Snažili se na ostatní nahlížet humánně. To jsou i myšlenkové body, které se odrazují v idejích autorů a jednání postav v německé raně poválečné literatuře. Právě na ty – lidi očištěné a očišťující se od své viny, pravdivě myslící a jednající, ale i na ty, kteří bez mrknutí oka konali zlo, nehodlali si svou vinu přiznat a ze systému těžili – se ve své práci zaměřím.

Česká poválečná literatura, kterou jsem ke své práci použila, viděla Němce jako viníky. Označovala je různými nepěknými přívzvisky, spatřovala je jako děsivou zkázu. Opoprvzlivě hovořila o německé vině s velkým rozhořčením, hrůzou v očích a silnou nenávisť. Volala po okamžitém trestu a tvrdé odplatě. Apelovala na lid, aby se utlačovatelům postavil. Na jedné straně se nelze takovému přístupu divit, ocitnuli jsme se přeci jen v době, kdy válečné rány zůstávaly stále čerstvé, nezacelené. Lidé se teprve vzpomínávali z válečných hrůz a ztrát svých blízkých osob. Ještě nebyla zahájena cesta hledání jednoho člověka k druhému. Na straně druhé se však v mnohých názorech objevovaly až mstivé, nenávislné pohnutky, jimiž se však vina druhých, zde Němců, odčinit nedala; naopak se tím jen znásobovala vina vlastní, kdy bylo nabádáno k násilí vůči poraženým Němcům a člověk beztak nedokázal nalézt vnitřní klid. Ten byl nehumánní pomstou jen neukojen. Není totiž možné označovat jakýkoliv národ vcelku, byť se to týká takového pochybení, za zločinný. Česká vina spočívá však v jiném smyslu než zločiny Hitlerova režimu; tato práce ukáže na její morální a metafyzické provinění. Důležitou se zde ukázala víra a naděje v poražení nepřítele a ve znovunastolení pořádků.

Práce je rozdělena do pěti kapitol. První kapitola naráží na otázku viny a její čtyři pojmy tak, jak je rozdělil Karl Jaspers. Rozpracovává a charakterizuje jednotlivé viny, na jejichž základě poté porovnává německý a český pohled na otázku vlastní viny a obviňování. Snaží se jasně ukázat body, ve kterých se každému dostalo možnosti nalézt svou vlastní vinu. Ukazuje, jak lze s vinou naložit a jak se od sebe jednotlivé viny liší. To vše je doloženo na ukázkách z dané německé a české beletrie.

Druhá kapitola se zaměřuje na problematiku pocitů provázejících vinu či bezvýhodnou situaci – jedná se o stavy vyhoření, zoufalství, deprese či apatie. Snaží se ukázat, co subjekt stížen vinou ve svém nitru prožíval a jak na něj působil válečný tlak a násilí.

Třetí kapitola podává náhled k cestě procesem očištění. Jak pro německého, tak i pro českého člověka bylo důležité uvědomit si vlastní provinění a najít skrze posouzení vlastní viny vnitřní klid. Jenom tak měl možnost na naději „nového“ života

s čistou duší. Ta následovala po uvědomění si a naleznutí vnitřní pravdy, k čemuž mohla člověku dopomoci právě vnitřní očista a přiznání si vlastní viny.

Cit lásky a víra v Boha, jak uvádí kapitola čtvrtá, pojednává o možné naději, kterou mohl opuštěný člověk v těchto dvou základních bodech lidského bytí a humanity nalézt. Měl možnost se o lásku a víru opřít v dobách nejtěžších. Ukazuje ale i odkloněnou stranu, jak došlo k zhroucení božího systému, jak byl Bůh vnímán jako pouhá nečinná figurka a jak se stalo to, že lidé přestali uznávat člověka jako takového. Specifickou naději představovala pro český lid sovětská vojska a existence kolektivu, který dával oslabeným lidem sílu a víru v osvobození.

Pátá kapitola si klade otázku budoucího vývoje nejenom Německa, ale lidstva jako celku. Otevírá problematiku, která poukazuje k „novému“ životu. Uvažuje nad tím, jak lze nastolit cestu míru skrze humánní postoje celého lidstva, v chuti začít znovu, v pracovním zápale. Dotazuje se, zdali a jak by bylo možné zajistit světový mír, aby se válečné hrůzy už neopakovaly, zdali se z nich lidstvo dostatečně poučilo. Nese myšlenky, jak vzájemně mírem a prací odčinit to, co bylo válkou způsobeno. Snaží se varovat před možností nového válečného konfliktu.

1. Otázka viny a její čtyři pojmy

Po 2. světové válce se otázkou viny zabývala široká veřejnost a tato otázka ve společnosti silně rezonovala. Získala naprosto jiný charakter než v dosavadních politicko-válečných konfliktech. Tento válečný konflikt přinesl viditelného viníka, kterým se stalo Německo se svým politickým režimem. Německo se na 2. světovou válku chystalo v rámci několikaletých příprav. Zesílilo své pozice ze všech stran, jen aby mělo pevnější základnu pro plánovanou událost. Začalo válku, aniž by dostalo popud zvenčí. Jeho vina jakožto útočníka byla takto jasná. Chtělo porazit a podmanit si ostatní národy, do jejichž zemí provedlo invazi a okupovalo je. Dosažení nadvlády nad národy, které měly slabou vládu, bylo pro připravené a silné Německo velice snadné. Slabá státní moc takových národů byla nahrazena za násilí, jež s sebou Německo přineslo. „*Viděli jsme, že současné stavění násilí a moci na stejnou úroveň spočívá v chápání vlády jako nadvlády člověka nad člověkem pomocí násilí. Násilí nezávisí na početní převaze nebo na mínění, ale na nástrojích, a nástroje k užití násilí, právě tak jako všechny jiné nástroje, zvyšují a znásobují lidskou individuální sílu.*“ (Arendtová 2004: 40) Pravdivými se staly světové výčitky toho rázu, že Němci mlčky sledovali zločiny a dovolili režimu, aby se dál šířil. Němci byli za válku pranýřováni jako jednotlivci i jako celý národ, což schvalovalo smýšlení celého lidstva. (Jaspers 2006: 48)

Toto zavrnutí nemohlo být Němcům lhostejné. Každý Němec nesl svůj díl odpovědnosti a viny, což nemohl nijak vyvracet. Musel si uvědomit, co válka ve světě napáchala a jak se on sám k ní postavil. „*Pochopil jsem, že se nedostanu dál, dokud se nezamyslím nad svým vlastním osudem – tak, abych pochopil velké dějiny a zároveň to nekonečné množství malých lidských příběhů.*“ (Todorov 2000: 35) Takovému člověku nezbývalo nic jiného, než své pochybení uznat. Pocit nově nabyté cti získal jedinec pod podmínkou, byl-li vůči sobě kritický a uvědomil-li si, našel a přijal vlastní vinu. S naleznutím viny musel začít každý sám u sebe. „*Musíme přijímat, a ne obviňovat. Naše úplná bezmocnost, do níž nás přivedl nacionální socialismus a z níž není v dnešní technicky podmíněné světové situaci východisko, nás k tomu nutí. Ale ještě daleko důležitější pro nás je, jak sami sebe prosvítíme, jak se posoudíme a očistíme. Ony obžaloby zvenčí už nejsou naší věcí. Musíme objasnit německou otázku viny. To se týká nás samých.*“ (Jaspers 2006: 49) Český pohled v poválečné literatuře na Němce je

jednoznačný. Jsou spatřováni jako útočníci, hlavní příčina zla a tyranství a přirovnávání k ohavným zvířatům, jako jsou „*potkani, krysy, v stokách skrytí*“, jsou popisováni i jako „*zježené štěkny německé*“. (Holan 1945: 9, 35)

Proti smýšlení celého světa, že Němci jsou národem plného zloduchů, je možné se bránit. Většina lidí v Německu rozhodně mezi zloduchy nepatří. Člověk, který se ocitl v mezní situaci, kterou válka představovala, těžko mohl v každém ohledu jednat tak, jak mu lidské svědomí velelo. Snažil se v nesnadných podmínkách přežít a nějak si se svým osudem poradit. „*Člověk se může chovat lidsky jen tehdy, žije-li v lidských podmínkách. Není nic absurdnějšího než soudit jej za činy, kterých se dopustil v podmínkách nelidských.*“ (Todorov 2000: 45) Každému náležel různý způsob očisty. Ne všichni totiž stejným způsobem režim podporovali, jejich přístupy vůči nacismu a válce se různily. Po vyhlášení míru dostali za úkol sami sobě pravdivě odpovědět na otázku viny své i svého národa. Museli zapátrat v paměti a vzpomenout si, jak se zachovali v minulých letech. Základním požadavkem se stala náprava člověka, což s sebou přinášelo odpovědnost za vykonané činy a přijetí trestu. Pouze svým vlastním uvědoměním mohl člověk dojít ke kajícínosti. Otázku viny, toť bytostně důležitou otázku lidské duše, kladli Němci sami sobě. „*Jak na ni ve svém nejhlubším nitru odpovíme, na tom budou založeny naše nynější představy o bytí a o nás samých. Jen jejím prostřednictvím může dojít k obratu, který nás přivede k obrodě z původního zdroje naší podstaty.*“ (Jaspers 2006: 20) Takto mohli lidé dojít k proměně.

Základní hodnotou se lidem stala vzájemná otevřenost bez známek lži a zamlčování pravdy. Při posuzování viny vycházeli z podstatně rozdílných východisek. „*Úvahy o vině trpí často směřováním pojmů a hledisek. Mají-li se stát pravdivými, je třeba tyto pojmy rozlišit.*“ (Jaspers 2006: 20) Vina je rozpoznatelná díky vymezením. Jedinci je tak dána lepší orientace ve smyslu výčitek a je určitým způsobem uvolněn z jiných nařknutí. Je uchráněn od nezaslouženého zaplétání se do jiných typů viny. K odhalení skutečnosti jednotlivých typů viny zavádí práce jejich čtyři základní rozdíly. Zároveň s tím však neskrývá ani vzájemnou prostupnost a podobnost všech odlišených typů. Jednotlivě pojmenované problémy totiž vystihují fakta a dopady, které se týkají i druhých typů viny.

1.1 Kriminální vina

Zločiny kriminální povahy sestávají z činů, které svou prokazatelností překračují a porušují jednoznačnost a danost zákonů. Vůči zločinu je uplatňováno právo. Po zločinu přichází na řadu potrestání. K potrestání může dojít ale jen u jedince samotného; nezáleží tak na skutečnosti, zdali zločin spáchal sám nebo ve skupině - trestný čin ovšem plyne i z případu spojitosti s takovou zločineckou skupinou. Jak uvádí Arendtová, skupinová moc dovoluje jedinci jednat v záštitě takové skupiny. „*Moc není nikdy vlastností jednotlivce; patří skupině a existuje pouze tak dlouho, pokud skupina zůstává pohromadě. Když o někom říkáme, že „má moc“, ve skutečnosti poukazujeme na to, že je zmocněn, aby jednal jménem určitého množství lidí.*“ (Arendtová 2004: 34) Rozhodujícím orgánem je soud, který zjistí podstatu zločinu a vynese na něj příslušné zákony. Podmínka, za níž je kriminální vina platná, sestává z volního rozhodnutí soudce, který uvalí na zločince trest. Děje se tak při soudcově odvolání se na zákon a vlastní rozhodnutí. Zločinec je povinen sklonit se před spravedlností. Zákonná odplata může znamenat i přínos v podobě duševní obnovy a osvícení. Trestanému zločinci se tak dostává příležitosti k tomu, aby právo a sankce ohledně své osoby přijal a akceptoval tímto rozhodnutí soudu. Nastupuje tak cestu k poctivému a řádnému životu. Je však možná i obhajoba, díky které se dostává obžalovanému možnosti o skutečích debatovat a odvolat se na fakta (Jaspers 2006: 31-37)

Po válce na povrch vypluly zločiny nacistů, napáchané ve všech možných zemích, které se nedaly již dále skrývat. Ale za těmito zločiny nestáli všichni Němci. Potrestání měli být skuteční zločinci. Došlo k vyhlášení soudu nad zločinnými skupinami a válečnými zločinci, zejména pak nad nacistickými pohlaváry. Zločince čekal soudní proces, který jednoznačně vyčlenil skutečné zločince a zbylý národ. Souzenými byli v tomto případě pouze kriminálníci, kteří se zapojili do nehorázných akcí, a nyní je čekala odpovědnost za spáchané zločiny. Ti stáli před soudem, nikoliv ale německý národ vcelku; ten nebyl za tyto zločiny souzen. Tato obvinění se týkala jednotlivých obžalob za určité činy. Každý zločinec si tímto vyslechl důvod svého souzení a následný trest. Obvinění byla přesně a jednotlivě rozlišována, a to na „*zločiny proti míru, válečné zločiny, zločiny proti lidskosti.*“ (Jaspers 2006: 52) Odsouzením válečných viníků však poslání samotného procesu nekončilo, protože „*proces znamená*

mnohem více. Má poprvé a pro celou budoucnost prohlásit válku za zločin a vyvodit z toho důsledky.“ (Jaspers 2006: 61)

1.2 Politická vina a její morální důsledky

Problém politické viny vzniká z důsledků státnických činů a státního příslušenství. Z určení státního příslušenství vyplývá odpovědnost za chod státu, které se nevyhýbá ani nutnost snášet důsledky jednání daného státu. Jedinec státnímu řádu podléhá, je v jeho pevném područí, má státem zajištěnou existenci. Každý státní příslušník je tvůrcem vlády, za kterou nese odpovědnost. Každý občan, i ten naprosto nepolitický, tedy ručí za to, jak stát funguje.

Válku rozpoutal politický režim Německa. Dostalo se mu tak po zásluze odplaty ve formě neštěstí za spáchané činy, jak vyplývalo z názorů žalobců. Za politický vývoj vlastního státu ručí celý národ. Neboť se Německo nepostavilo proti politickému systému, naopak mu bylo oporou, bylo po porážce trestáno. Každý občan v nacionálně-sociálním systému bez výjimky figuroval, bylo tedy nemožné, aby se ho jeho vývoj posléze netýkal. *„Do svých čtyřadvaceti let jsem žil v tehdy totalitním státě. Tam jsem poprvé zakusil, jaké to je, když člověk politické zlo nejen snáší, nýbrž sám působí. Nic zvláštního, samé takové obyčejné věci: poslušně jsem se účastnil různých veřejných akcí, bez protestu jsem se podřizoval společenským normám chování, mlčky jsem souhlasil s režimem.*“ (Todorov 2000: 36) Menšina mohla získat mnohem větší moc, než se zprvu zdálo; většina obyvatel se posléze stala spojencem menšiny a musela tedy nést i za jejich činy vinu. Z politické viny ve smyslu státního příslušenství vyplývá kolektivní vina. Každý Němec cítil povinnost omluvit se za činy svého národa. Chápal, že i on je za události 2. světové války vinen svou státní příslušností. V pochopení spoluzodpovědnosti za činy jiných Němců se ukrývala jeho kolektivní vina. *„Každý občan má svůj podíl odpovědnosti za to, co stát činí, a každý je společně se státem postižen tím, co stát potkalo.*“ (Jaspers 2006: 53) Každý jedinec svým rozhodnutím utváří cestu politice. Národ musí hlídat skutky a myšlení svého vůdce, nesmí se mu poddat a slepě mu naslouchat. V Německu byly Hitlerovi provolávány stále silnější projevy podpory a souhlasu. Takový národ se posléze stal „loutkou“ v rukou jediné bytosti, jež rozhodovala o veškeré budoucnosti. Z takového stavu věcí vyplynula společná vina celého národa, že mu nezabránil a vůdci se nepostavil.

Ve veřejné atmosféře vzniká zlo a s ním související politická vina, jakmile je dán volný průchod nespočtu provinění, která se ukrývají v ledabylých skutcích a v navyklosti na danou situaci, kdy nemá občan potřebu či zájem cokoli měnit, a tak svou pasivitou posiluje vznikající nepravosti. Špatné světlo vrhá na národ nekalá domácí politika, která kazí charaktery lidí. Ty jsou utvářeny stávajícími politickými poměry, které ve státě fungují a mají rozhodující vliv. Útočnými a násilnickými politickými praktikami je negativně ovlivňována i morálka národa. V národě se ukrývá kolektivní vina a odpovědnost za morálku politiky a běžného života. Pokud je zkažena politika, je zkažena i morálka existence, života lidí. *„Politická vina se stává morální vinou tam, kde je mocí zničen smysl moci – tj. nastolení práva, étos a čistota vlastního národa. Neboť tam, kde moc sama sebe neomezuje, je násilí a teror, který končí zničením života a duše.“* (Jaspers 2006: 29) Do politického života státu odpovědně zasahuje každý občan a činí tak se svým plným *„vědomím, věděním, míněním a chtěním“*. (Jaspers 2006: 29) Morálně je jedinec stížen i tím, jestliže se k politickému režimu přiklonil z vlastního zájmu a s plným vědomím. Může nastat i druhá skutečnost, kdy nemá občan o chod státu zájem a politických otázek se straní. Nepocituje v tomto stavu nutnost jednotné odpovědnosti všech za fungující politiku. On sám je pouhým pasivním pozorovatelem, který je státem živen a zaměstnáván. Ve své nejlepší vůli jedná povolně bez jakýchkoliv námitek. Aby nebyl připraven o výnosy v osobním životě, plánuje skutečnost řešit různými úskoky nebo navyknutím. Ovšem i ten, kdo se veřejnému životu vyhýbá, je za jeho vývoj odpovědný. Protože je to právě stát, díky němuž člověk žije. Není člověka, který by mohl odpovědnost za politické názory a politickou aktivitu obejít, přestože se o to mnohé osoby snaží. *„Způsob života vyvolává politické události; politické poměry takto vznikající vtiskují zase ráz způsobu života. To nepřipouští radikálně od sebe navzájem oddělovat morální a politickou vinu.“* (Jaspers 2006: 84)

Rozhodující slovo volí vítěz, na jehož vůli a moci záleží vnitřní i zahraniční politika. Vítězové byli těmi, kteří Německo od zvůle režimu osvobodili. Němci sami se totiž od režimu nedokázali vnitřně odpoutat. Z celého světa se na provinilý národ hromadily výtky. Na Němcích tedy ležela povinnost odpovědnosti. Občan nese za politickou vinu odpovědnost sobě vlastní – je jeho úkolem, aby tyto skutky napravil. Stěžejní složkou je úspěch vítěze, který *„má absolutní výsadu, pokud jde o posouzení politické odpovědnosti.“* (Jaspers 2006: 40) Vítězova zvůle a násilí bývají mírněny díky normám přirozeného a mezinárodní práva. Viníkům bylo dovoleno oslovit vítězné

mocnosti se svými názory. Probuzení národa v jasně uvažující a politicky svobodné bytosti s vlastním názorem se událo tehdy, pochopili-li lidé svou odpovědnost za činy minulé.

1.3 Morální vina

Lidstvo nemůže dlouhodobě existovat bez morálky. „*Morálkou rozumím to, co nám dovoluje říci o nějakém skutku, že je dobrý či špatný.*“ (Todorov 2000: 304) Morální odpovědnost se týká všech činů, které jedinec vykonává a kterých se ve svém jednání dopouští. Zodpovědnost se vztahuje i na činy vojenské či politické povahy. Z morálního hlediska se nelze ohraňovat vojenskou povinností splnit jakýkoliv rozkaz a tím, že byl život v politickém režimu pro přežití nezbytný.

O morální vině se dá rozmlouvat pouze ve vzájemném rozjímání lidí, kteří mají zájem o prosvícení. Morální vina vychází ze svědomí, kdy člověk chápe své provinění a snaží se o vlastní prosvícení. Výčitky vycházejí z vnitra duše. „*Morální jednání je vždy věcí jednotlivce a směřuje k jednomu nebo více jednotlivcům.*“ (Todorov 2000: 305) Naším osobním jednáním tedy vnímáme druhého jako osobu a i se k němu tak chováme. Z viny se rodí mínění morálky, jejímž uvědomováním vzrůstá lítost a obrození. Rozumí se jí duševní obměna. Není mezi Němci takový, který by si nekladl otázku osobní viny. Vina je zde soudem, v němž uvažuje jedinec nad sebou samým. Jako vyšší orgán se uplatňuje „*vlastní svědomí a komunikace s přítelem a bližním, s milujícím člověkem, který má zájem o mou duši.*“ (Jaspers 2006: 31) Rozhovor s partnerem, jemuž se svěřujeme, umožňuje cestu k pochopení morální viny a k přijetí čistých a jasných myšlenek. Proměna se děje tehdy, kdy si je jedinec schopen klást výčitky a dokáže projevit zármutek. „*Ale morální a metafyzická vina, již chápe jen jedinec ve svém společenství jako svou vinu, se neodpykává. Nepřestává. Kdo ji má, vstupuje do procesu, který potrvá po celý jeho život.*“ (Jaspers 2006: 133)

Česká vina se ukrývá v násilí, které bylo formou pomsty spácháno na Němcích, a vyvstává jako palčivá otázka v české beletrii. Msta samotná je v mezní situaci ještě pochopitelná a násilím je možné zabránit bezprostřednímu zlu, ovšem mstivé pohnutky, které se ukázaly být náplní mnoha jedinců v době poválečné, jsou neomluvitelné. Mstou se sice dokáží vyrovnat napáchaná příkoří a síly na obou stranách, ale pokud se vůbec dá o násilí uvažovat jako o možném a pochopitelném jednání, tak pouze do té doby,

dokud má tyto síly vyrovnávat a pokud usiluje o krátkodobé cíle. „*Násilí, sloužící jako přirozený nástroj, je racionální do té míry, dokud je účinné pro dosažení cíle, kterým musí být ospravedlněno. Může sloužit ke zdůraznění křivd a obrátit na ně pozornost veřejnosti.*“ (Arendtová 2004: 58) Vyhrocená a pokračující msta je chápána jako nelidské jednání s bližním, který se ocitl v podřízené pozici a nemůže se nijak bránit. „*Je po válce... Smíš setřást tíhu... / Dotiskly tanky „AKCI“: knihu / nákladem „Říše“ vydanou... / A oběti a mučedníci / té šelmy satanizující / pomstění budou a už jsou...*“ (Holan 1945: 35) Lidská nenávist a msta může ve své podstatě sloužit jako rychlé vyrovnání vah spravedlnosti bez zbytečných řečí, ovšem děje-li se dlouhodobě jen jako utlačování a zabíjení bez jakéhokoliv přesného cíle, pak je nemorální. V napjatých podmínkách však scházela člověku lidskost a schopnost emocí. Nenávistné a zlé furiantství, jež mnohé lidi v konečných dnech války a v raně poválečné době popadlo, přineslo zbytečné a nevinné oběti i z řad německých civilistů. Mnohá díla takto otevřeně hlásají bojovou výzvu a násilnou revoltu vůči Němcům, která však vyvolává další a další nepokoje, proto není tím správným prostředkem, který by dokázal vyřešit poválečné spory. Silný motiv v *Němé barikádě* vyslovuje odhodlání odplaty a zúčtování s okupanty. Apeluje na lid, aby se vůči tyranům bránil a splatil jim za dlouholeté utrpení. Děje se tak proto, že dílo vzniklo v době, kdy byly vzpomínky ještě příliš živé a válečné rány stále otevřené: „*Patnáct... copak je to patnáct! Chlapce mi zastřelili za Heydricha... Patnáct tisíc by bylo málo!*“ *A jeho oči, dva ledové body ve staré tváři, popsané vysílením, oči strašné neúkojnou nenávistí, zůstaly trčet na patnácti špinavě bílých čárkách...*“ (Drda 1985: 47) Trestání bližních za chyby druhých a jejich ubližování a ponižování muselo dojít konce. Mezi lidmi byl položen milosrdný čas, který jediný snad dokázal způsobené rány zahladit. Cílem člověka nesmí být násilí činěné na druhých; jeho cílem se má stát naopak hledání cesty k druhému a pochopení jeho pohnutek a provinění v dané situaci. Není jistě snadné překonat vidinu lákavé a rychlé pomsty, avšak nalezne-li v sobě člověk vnitřní sílu, aby nekonal zlo vůči bližním a neuchyloval se k násilí, pak bude i sám osvícen. Křivdy nesmějí být zapomenuty, ale nelze je oplácet křivdami novými.

„*Morálka není věcí přikyvování, pasivního přijímání světa, nýbrž svobody a volby.*“ (Todorov 2000: 306) Lidé si sami zvolili cestu morálky nebo nemorálního jednání. Ve snaze usnadnit si vlastní život se jedinci morálně provinili nejčastěji tím, že byt' byli vyděšeni, tak nadále žili svým vlastním a neměnným životem. Nadvláda režimu nad lidmi byla udržována neustálým násilným terorem, jímž byl záměrně

v lidech vyvoláván strach a psychická zátěž. „*Teror není totéž jako násilí; jedná se spíše o formu vlády, která vzniká ve chvíli, kdy násilí, jež zničilo veškerou moc, neabdikuje, ale naopak si nad vším uchovává kontrolu.*“ (Arendtová 2004: 42) Pro tyto morální prohřešky ovšem neexistuje žádná výmluva a ani omluva. Člověk je za ně morálně stejně vinen. Uvádí je následující podkapitoly.

1.3.1 Život v masce a souputnictví s režimem

Život v masce znamenal jistou „záchranu“ pro člověka, který si nechtěl přidělovat problémy v osobním životě, a tak se rozhodl touto cestou pro život ve lži. Nechtěl si přiznat realitu, která jej obklopovala. Mnozí se režimu zaprodali, jelikož doufali v nejrůznější výhody a nové možnosti. Jiní zase mlčeli a stali se „stádovými ovci“ ze strachu. Stáli tak věrně po boku nadřazeným institucím, aby vyvolali klam souhlasu a souputnictví s režimem. Jednoduše uzpůsobili svůj život politice. Tímto jednáním se snažili lidé hájit to, „*co bylo na nacionálním socialismu domněle dobré, odcizovali se vzájemně i přátelé až dosud si blízcí, nebylo již možné s lidmi otevřeně hovořit.*“ (Jaspers 2006: 72)

Vedle lidské dobroty se Böll v novele *A anděl mlčel* nevyhýbá ani otázce stále trvající lidské přetvářky a „pánbíčkářství“ v podobě doktora Fischera, který na jedné straně představuje navenek bezúhonného vyznavatele boží pravdy, na straně druhé ovšem ukrývá svou odvrácenou tvář. Z těchto pokřivených a pokryteckých charakterů se stali navenek bezúhonní lidé. Jednalo se o mnohé „svatoušky“, kteří skrývali pod maskou milých a čestných lidí zcela jinou tvář, a to tvář bývalých napomahačů a přísluhovačů nacismu. Zalíbila se jim výhodná a pevná životní pozice, kterou si za ta léta, kdy byl režim na vrcholu, vybuodovali. Fischer je jako symbol mravnosti uctíván a veleben všemi lidmi pomalu jako jakási modla. Přitom ve svém nitru skrývá nemorální podstatu chtivého, vypočítavého, necitelného a do sebe zahleděného zloducha, který si dokázal vždy v pravou chvíli spočítat, ke které dominantní straně se má přiklonit a poklonkovat se jí. Dokáže ze svých výhodných obrátů velice dobře těžit. Lstivě předvídal, že členstvím v NSDAP by byla jeho kariéra po odhalení pravdy zničena, proto se snaží podniknout veškeré kroky pro její utajení, což se mu jako „urputnému obhájci boží pravdy“ daří. Böll tímto „pánbíčkářem“ poukazuje i na hamižnost katolické církve, která svým chtíčem v mnohém zazdila pravou boží podstatu bratrství a lásky. Důležitým faktorem pro spokojený život se stal mamon, rostoucí moc a majetek.

Proto bylo pro lidstvo nezbytné opětovně nalézt podstatu lidského štěstí – Boha s vědomím lidské humanity a s láskou k bližním. Podobně reaguje na problematiku života v masce i Drda v povídce *Až vstanou mrtví...*, kde vystupuje postava sobeckého a bezpáteřního oberfeldwebela Obermayera. Možné výčitky si nehodlá připustit a snaží se uklidnit a obhájit své jednání myšlenkou, že on se při plnění daných rozkazů ničeho nedopustil. Ve svém pokrytectví obviňuje raději druhé: „*Porážka? Jakápak porážka! To se nás Bavoráků netýká! Prusaáci si to začali, a když si to neuměli vyhrát, tak spánembohem! Já, Willi Obermayer, s tím nemám nic společného! Nacista nenacista, to mi bylo odjakživa buřt!*“ (Drda 1985: 70) Jeho osud dojde naplnění, když už své napjaté pocity nevydrží a zemře strachy. V posledních dnech války se mu tak dostává odplaty za spáchané zločiny.

Odmítnout vstup do strany bylo nemožné, nechtěl-li člověk proti sobě poštvat možné pronásledovatele. Takové odmítavé jednání se rovnalo odporu a zradě společné myšlenky. „*Němec, který nechtěl stát úplně stranou nebo ztratit své povolání nebo uškodit svému obchodu, se musel zapojit – zvláště pak mladší lidé*“, kteří teprve plánovali svou budoucnost. (Jaspers 2006: 75) Možné omluvy vyplývají z osobních situací, za nichž se stal z člověka přívrženec režimu vlastním souhlasem nebo z donucení.

Čtyři vojáci je příběh mladých chlapců, kteří byli vytrženi z prostředí domova, kde ani nestačili dospět. Nyní se nacházejí v nehostinné a cizí krajině, kde na ně čekají různá nebezpečí. Tuší, že můžou lehce přijít o život. Povídka je prosycena bázlivou, tmavou atmosférou. Jedinou silou a vzpruhou se vojákům v nelehké situaci stávají německé pušky, které si pevně tisknou k tělu. Doufají tak, že je pušky před jistou smrtí zachrání. „*Vojáček s nenáviděnou puškou si polekaně přejel strniště kolem úst. Jeho obličej byl z hladu a z touhy po domově. A ten v koutě si říkal: Není mezi námi ani jeden, ani jeden, který by se neklepal.*“ (Borchert 1976: 30) Nejsou žádnými válečnými hrdiny, jsou jen roztřesenými lidmi. Snaží se zlepšit si náladu a dodat odvalu smíchem, který se však jeví spíše jako cynická předzvěst smrti. „*A pevně se drželi nenáviděných pušek. A smáli se. Smáli se přes temné, temné údolí.*“ (Borchert 1976: 31)

1.3.2 Sebeklam pro pohodlné

Další řešení, jak mít pohodlný život a necítit vinu, představoval sebeklam. Přednost životu ve lži daly celé skupiny lidí. Lidé si totiž nalhávali, že dojde na den, kdy vše špatné vymizí a události v Německu i ve světě se opět vrátí do původního stavu. Tito lidé režim podporovali, ale i tak dle svých slov 'doufali, že jednou přeci jen padne a oni budou žít opět svobodně'. Režim s sebou posléze přinesl spousty aktivních odpůrců, kterými byl zpočátku podporován. Jakmile však tito falešní lidé pochopili, že už není příliš šancí, jak by mohlo Německo válku vyhrát, tak ihned své názory obrátili, a začali na režim útočit. Znenadání se stali horlivými odpůrci. Cítili se nevinni, a tak začali obviňovat jiné. Jako by znenadání zapomněli na svůj původní postoj vůči nacismu. Chtěli vyvolat u druhých soucit a poukázat na to, jak byli režimem utlačováni. Bránili se tím, že „*prý vyslovují v duchovních věcech nepředpojatě pravdu, uchovávají tradici německého ducha, zabraňují ničení, působí v jednotlivostech prospěšně.*“ (Jaspers 2006: 73) Přitom mezi nimi jistě zůstalo mnoho těch, kteří nedošli ke změně názoru a nepodnikli cestu osvětlení. Vydali se raději cestou pokrytectví.

Pro bývalé přívržence režimu a jeho pozdější odpůrce byla proměna složitější z toho důvodu, protože s režimem souhlasili a podporovali jej z vlastní vůle a při plném vědomí a názor obměnili teprve tehdy, když se sami ocitli v ohrožení. Tito lidé museli změnit svůj dosavadní způsob života a přetvářku, s jakou se skrývali před skutečným světem. Aby se upevnili v novém smýšlení, šlo o vnitřně hlubší očistu, než jaká musela nastat u jiných lidí. Jedině tak mohlo být zabráněno fatálním chybám a novému fanatismu. (Jaspers 2006: 74)

1.3.3 Falešné svědomí poslušnosti a vojenské cti

Němci po pádu nacistického režimu pochopili, že naplňovali svůj život ve falešné víře. Viděli, že odevzdali svůj život a že vkládali své naděje do režimu, který je oklamal. Nenacházeli cestu, jak by měli nyní sobě samým opětovně důvěřovat, jak by měli dojít k jasným úvahám. Byli zrazeni svým nejlepším „svědomím“, kdy byli ochotni pro režim vykonat jakýkoliv čin. Ve vidině nejzářivějších budoucích cílů se stala věrnost vlasti jasně daným úkolem. Politický režim byl pro mladé lidi ikonou, za kterou chtěli stát a kterou chtěli v zaslepené důvěře hájit. Mladí se stali

zmanipulovanými oběťmi, když vkládali v režim své naděje. Příliš pozdě si však uvědomili, jak je samotné režim ovlivňoval. Posléze se ukázalo, jak moc se ve falešné víře mýlili. Nacistický režim nepřinášel ani vznešenou budoucnost, ani dokonalost, a už vůbec ne spokojený život v míru. (Jaspers 2006: 68)

Dílo *A anděl mlčel* podává náhled na válku a komentuje ji. Böllův vypravěčský styl přispívá svou dokumentací doby právě tím, že je lakonický, zredukovaný. V jeho knize jsou ukázány stavy člověka, který nebyl pravým přívržencem nacismu ani nepodporoval militarismus, ale ve svém zoufalství nevěděl, jak se této moci vyhnout. Jeho postavy uznávají a věří v lidskou svobodu, jenže ji nedokáží zajistit ani sobě, natož blízkým osobám. Autor kritizuje tzv. „svědomitou morálku“, která Německo zasáhla. Jednalo se o stav mysli, kdy člověk věřil, že svědomitým plněním zlých nemorálních skutků přispívá na dobro věcí všech svých spoluobčanů. Mnozí z Němců v tomto nemorálním bytí žili i v poválečném období, kdy si nehodlali přiznat vlastní provinění. Böll tímto apeluje na morálku, humanitu a duchovní hodnoty všech lidí, neboť lidé přeci nejsou na světě od toho, aby způsobovali bolest druhým, nýbrž proto, aby si byli vzájemně nápomocni. Dílo odsuzuje válečné běsnění, po němž jsou válečné následky mezi lidmi stále patrné. Většina postav, které zde vystupují, mluví tiše a šeptem, jako by se obávaly zvýšit svůj hlas. Nemohou již více křičet, neboť jsou jejich hlasy oslabeny všepřítomným strachem a běsněním. Subjekty vystupují s pobledlým obličejem, jenž značí strach, bolest, neštěstí, zoufalství i lhostejnost z dalších událostí. Každý je válkou nějak poznamenán a málokdo se dokáže ze života opět radovat či navrátit jej do původního stavu. Nic už nebude takové, jaké bylo před válkou.

Vojenská čest v rámci čisté lidskosti je jiná než falešné politické smýšlení, *„neboť vědomí vojenské cti zůstává nedotčeno jakýmkoli úvahami o vině. Kdo byl věrný v kamarádství, neochvějný v nebezpečí, kdo se osvědčil díky své statečnosti a věčnosti, ten si smí ve vědomí svého vlastního já uchovat cosi nedotknutelného.“* (Jaspers 2006: 69) Vojenskými činy se ovšem nedá omluvit skutečnost, za niž se válčilo. Německo bylo identifikováno se slavnou armádou, která fungovala na základě vlastních zákonů a plnila dané rozkazy. Stala se světem sama pro sebe. Vojáci tak měli, co se týkalo činů, zkrácené svědomí. Hájili se vírou, že všemi, i špatnými skutky plní svou povinnost vůči státu. Vojenští velitelé měli tu možnost, aby změnili chod událostí a zabránili nekalostem, protože je náplní vojáka, aby sloužil ke své cti a chránil utlačované tam, kde jiný orgán nestačí. Němečtí velitelé ovšem neudělali zhola nic.

Zcela se zaprodali válečnému cíli a o osudy druhých se nezajímali. „*Vlast už není vlastní, je-li zničena její duše. Moc státu není cílem o sobě, je naopak zhoubná, ničí-li tento stát německou podstatu.*“ (Jaspers 2006: 69) Lidé a národy, které se snažily neustále zlepšovat násilné prostředky a ničivé zbraně, nakonec dosáhly jedině toho, že jimi zničily samy sebe. Jejich zbraně se obrátily proti nim. „*Fortuna ve smyslu štěstí či smůly nehraje nikde v lidských záležitostech osudovější úlohu, než na bitevním poli.*“ (Arendtová 2004: 8)

Borchert ve svých povídkách často využívá obrazy vojáků, kteří jsou svými generály posláni do úkolu, který pro ně znamená smrt. V otázce vojenské cti si však generálové nejsou vědomi jakéhokoli provinění; vždyť německý voják je předurčen k tomu, aby svou zem bránil i ztrátou vlastního života. S lidmi je manipulováno jako s pouhými čísly – tyto číselné machinace jsou pro autora typické. Generálové spolu debatují o tom, kolik vojáků pošlou na frontu. Mrtvých neustále přibývá, přesto ale velitelé spokojeně počítají další vojáky, kteří ještě přebývají a nahradí své zemřelé druhy. Nemají s lidským životem prázdný soucit, neboť vojáci jsou pro ně pouhé figurky na bitevním poli. V každém hovoru se ozývá absurdita války, nesmyslnost lidského vnímání a představ o válce. Mnozí vidí válku jako událost, kterou stojí za to oslavit. Lidé přestávají být lidskými bytostmi a stávají se pouhými čísly a figurkami, ať živými nebo mrtvými. V povídce **Kuželník** se opakuje motiv kuželek jako padajících lidských hlav, které skolí vržená koule. Stane se, že nějaká kuželka spadne. To je přeci běžné. Takové je vnímání i vůči lidem nasazeným ve válce; i jejich pád je možný, to se stává. Lidé jsou sami jak kuželkami-sraženými, tak i těmi, kteří si s kuželkami-lidmi hrají a určují jejich další osud. Dva muži vlastní pušku, která znamená nástroj k zabíjení. Puškou mají ovládat druhé a střílet na ně. Muži sami nevědí, proč mají na druhé hlavy-kuželky střílet, ví jen, že to musí udělat, protože to mají nařízeno. Snad to ani nechtějí činit, ale bojí se následků, které by za neposlechnutí přišly. Střílejí tak do neznámých lidí, kteří jim samotným nic neprovedli. Zabíjejí druhé, aniž by si sami uvědomili a odpověděli na otázku, proč tak činí? „*Ale vždyť to nařídili, šeptal jeden. Ale my jsme to udělali, křičel druhý. Ale bylo to strašné, nařikal jeden. Ale mívali jsme z toho taky legraci, smál se druhý. To ne, křičel ten, co šeptal. Ale ano, šeptal druhý, někdy to bývala legrace. Jakkak ne.*“ (Borchert 1976: 28)

Člověk přeci nesmí vraždit druhé jen proto, že mu přijde nařízení shora. Musí si sám přiznat, že činí špatný skutek. On sám se tímto násilím vystavuje nebezpečí, které může přijít z jakékoliv strany. I on se může stát další kuželkou. Protože ti druzí

mají také svá nařízení, to je logické. Ale nikoliv lidské. Nikdy nesmí platit jednoduchý rozkaz, protože člověk musí sám ve svém cítění uvážit, zdali činí správně či nesprávně. Člověk je lidský tvor a nesmí proto jednat jako robot. Zklamání nad sebou samým, kdy jedinec zprvu jednal v „dobré“ víře, která jej ovšem oklamala, znamenalo nutnost sebezkoumání. Člověk se tak musel ponořit do svého svědomí a vyjasnit si klam, v nějž věřil. Jeho proměna v reálně uvažujícího jedince proběhla pouze tehdy, ujasnil-li si pravdu.

1.3.4 Aktivita versus pasivita aneb Není pasivního beránka

Tato podkapitola uvádí odlišnosti mezi aktivními a pasivními osobami a jejich činy a ukazuje, co je možné si pod aktivitou nebo pasivitou představit. Nikdo se nemůže vydávat za nevinného. Vina spočívá nejenom na občanech, kteří aktivně podporovali režim a podíleli se na jeho utváření; i ti zdánlivě nevinní, totiž nečinní lidé, jsou vinni. Lidské provinění spočívá právě v jejich pasivitě. Nikdo nemohl od druhých očekávat vzdor, neboť ten představoval jistou smrt. Morální vina za nečinné přihlížení spočívá v neschopnosti projevit akci, vykonat skutek proti přítomnému zlu. Pokud tuto šanci člověk nevyužil, nemůže ze sebe vinu jen tak lehce smazat. (Jaspers 2006: 74) Našlo se jen málo lidí, kteří byli ochotni obětovat se pro záchranu druhých. Postavili se proti zavedenému systému, vzbouřili se, za což je často čekala smrt. Našli v sobě vlastnost individuální síly a vykonali jakýkoliv čin, kterým mohli pomoci svým bližním. Samozřejmě se zároveň s tím sami vystavovali nebezpečí, protože *„individuální síla i toho nejsilnějšího jednotlivce může být vždy přemožena těmi, kterých je mnoho a kteří se často spojí jen proto, aby zničili individuální sílu právě kvůli její zvláštní nezávislosti.“* (Arendtová 2004: 34) Nebylo tedy v ničí moci chtít po lidech, aby obětovali svůj život a zabránili tak útlaku. Tuto cestu zvolil každý svobodným rozhodnutím. *„V bezmocném podrobení zůstávalo vždy volné pole pro aktivitu, která sice nebyla bez nebezpečí, ale při obezřetosti mohla být účinná.“* (Jaspers 2006: 75)

1.4 Metafyzická vina

Ve smyslu viny metafyzické jsou míněny vždy nespravedlnosti, které jsou páčány na bezbranných lidech. Za chod světa, za nejrůznější příkoří na bližních je odpovědno lidstvo samo. Tato vina je specifická tím, že se v ní skrývá jak „vina otců“, tedy historická vina našich předků, tak i možná vina našich následovníků. K velké odpovědnosti volají zločiny, které se dějí buď v blízkém okolí, nebo si jich jsme vědomi. Metafyzická vina znamená nepochopení potřeb druhého jedince a narušený vztah soudržnosti s bližními. Naše vina následně spočívá v nečinnosti, nepřiznání si společenských problémů, pasivitě vůči zlu. Pospolitost je přetržena v okamžiku, kdy zločinům přihlížíme, aniž bychom se jim snažili zabránit. Jedinec cítí, že pasivním sledováním pochybil. Dal tak prostor zločinu. Ozývá se v něm vlastní svědomí, které toto utrpení druhých nesnese. Někteří jedinci nejsou schopni procházet dál životem a pokračovat ve své existenci, neboť si uvědomují, že je dennodenně na bližních páčáno bezpráví a násilí, kdy jim nezbývá než živořit v nuzných životních podmínkách. Skutečnost svého života pak chápou jako provinění. V tomto přístupu k utlačovaným lidem nalézají smysl své skutečné existence. Metafyzickou vinu v její úplné skutečnosti chápou pak lidé, kteří v sobě našli uzavřený bod, přes nějž si nedokážou vybudovat vztah vůči ostatním lidem. V tomto neúspěchu tkví jejich vina. „*Zůstává stud za cosi stále přítomného, konkrétně neodhalitelného.*“ (Jaspers 2006: 27)

Tento způsob viny jde těžko osobně vypovědět. Potřebu vnitřního osvětlení nelze k nikomu vyslat jako příkaz; jedná se o vůli samotného jedince. „*Morálně můžeme dávat vinu jen sobě samým, ne druhému, a jestliže druhému, tedy jen v solidaritě láskyplného boje. Nikdo nemůže morálně soudit druhého, ledaže by ho soudil ve vnitřní spjatosti, jako by to byl on sám. Jen tam, kde je druhý pro mě to, co já sám, vzniká blízkost.*“ (Jaspers 2006: 36) Rozhodující a vlivnou silou může být pouze Bůh, před nímž se duše proměňuje. „*Z metafyzické viny vyplývá proměna vědomí vlastního já před Bohem. Pýcha je zlomena.*“ (Jaspers 2006: 31) „*To, že žijeme, je naše vina. Jsme si před Bohem vědomi čehosi, co nás hluboce pokořuje.*“ (Jaspers 2006: 78) Lidstvo je v širším slova smyslu odpovědno za veškeré bezpráví, které musí být odčiněno. S uvědoměním si metafyzické viny nadešel pro člověka a celé lidstvo okamžik proměny.

V *Příbězích do čítanky* jsou uvedeny krátké rozhovory o válce, které spolu vedou lidé různých povolání. Ani sami jedinci nedokážou po návratu domů pochopit, že nesmí zabíjet druhé. Proč by nemohli, když je to celou dobu učili? Válka a bojový výcvik připravily člověka o osobní ideály, musí se tedy sám obrodit a hledat správnou cestu. Jedná se o naprosto rozvrácené lidské vnímání reality války a úcty k bližním. Ani mrtví nenacházejí u lidí úctu. Jejich smrt není uctívána a lidstvo se zdá být válkou nepoučeno. Nemá smysl bít se s druhými, protože je chápeme jako jiné či podřadné. Lidé jsou si totiž všude rovni; přesto jsou mnozí v tomto ohledu a názoru neustále nesmlouvaví. Vývoj lidstva s sebou zároveň přináší neúprosný fakt, totiž vývoj stále hrůznějších prostředků ničení. Ukazuje se, že pokud se lidstvo nezmění a nadále bude vyvíjet silnější a ničivější zbraně, tak jednoho dne dojde k tomu, že se samo celé vyhubí. „*Byli jednou dva lidé. Když jim byly dva roky, prali se rukama. Když jim bylo dvanáct, bili se klacky a házeli po sobě kamení. Když jim bylo devatenáct, stříleli po sobě z pušek. Když jim bylo dvaadváct, házeli po sobě pumy. Když jim bylo dvaatřicet, použili bakterií. Když jim bylo dvaosmdesát, umřeli. Pochovali je vedle sebe. Když se za sto let žížala prožírala jejich hroby, vůbec si nevšimla, že tam jsou pochováni dva různí lidé. Zem byla stejná. Úplně stejná.*“ (Borchert 1976: 320) I ve hře *Venku přede dveřmi* se pracuje s otázkou morální a metafyzické viny celého lidstva. „*Kdo nás uchrání před tím, abychom nebyli vrahy? Den co den jsme vraždění a den co den vraždíme! Den co den chodíme bez povšimnutí kolem vraždy.*“ (Borchert 1965: 280) Na konci hry všechny hlasy umlknou, nikdo jako by nechtěl nést odpovědnost za veškeré palčivé otázky a utrpení lidí, proto všichni mlčí a neozývají se.

Metafyzickou vinu v sobě skrývá i česká poválečná beletrie, jež často obsahuje pomstychtivé úryvky plné jízlivého chechtotu spolu s nepřejícnými a necitelnými pohnutkami vůči poraženým Němcům. Takto se objevuje ve sbírce *Panychida*, která svým názvem vyjadřuje smuteční obřad na počest mrtvých patřící velkému počtu padlých, umučených a povražděných lidí během 2. světové války. Subjekt si klade za úkol být bdělým pozorovatelem, nemlčet a podat svědectví o skutečných válečných hrůzách a poníženích za ty lidi, kteří je nemohou již sami vyjádřit, jelikož jsou mrtví. Ve sbírce je procítěně popisována neklidná válečná doba, ve které se lidé ocitli, a to se všemi dramatickými osudy a zvraty, které je postihly. Třetí část sbírky ukazuje poražené Německo, které se stává dle obecného mínění zaslouženě zpustošenou zemí – vyvolalo válku, proto je jako viník odpovědný za všechny zločiny, za něž musí všichni Němci zaplatit. „*A z doupat lezou němým sborem / rubášovitě zjevy skorem, / však*

jejich oči žehnou zlem. / Německo, teď i nazpět zřeno, / bylo a je snad přelidněno, / však ani jeden člověk v něm!“ (Holan 1945: 37) Tato část se zmiňuje o rozbombardovaných německých i rakouských městech, bývalých výstavních metropolích Říše. Pod sutinami leží mnoho mrtvých a všude se line zápach umrlčiny. Spatřuje Němce nikoli jako lidi, nýbrž jako zlé a ohavné zjevy bez lidského srdce, jako zvířata. „*Nechme je na tom mrchovišti! / Pro všechno ale dění příští, / ten zázračný a svatý proud - / živme vždy v sobě, stále znova / prožitý děs a živná slova, / ta: nikdy nezapomenout! / Zatím je, zdá se, vyříznuta / z evropských útroch chrochtavě krutá / prušácká jedovatá žluč - / a svět snad bude v rovnováze... /“* (Holan 1945: 38) Tíha války, která na lidstvu visela, je pro tentokrát zažehnána. Jako zdvižený prst zůstává varování pro lid do budoucna, aby nikdy nezapomněl na příkoří, jež mu byla učiněna, a bránil se proti novým. S nepochopením a se ztrátou soucitu s bližními se ovšem i část sbírky ***Panychida*** vystavuje jako nelítostný soudce nad osudy ubohých, raněných či mrtvých Němců, kterým válečná porážka připravila ještě mnohá osobní příkoří. Proto i zde se vyskytuje metafyzické provinění, kdy není člověk schopen citu a pochopení.

2. Pocity vyhoření a zoufalství

Jedinci, kteří se přímo účastnili válečných bojů, často pod silným tlakem událostí zažívali pocity vyhoření. Jejich výkon coby německých vojáků byl spojen s nadměrným nasazením a s velkou odpovědností za vykonané činy. Tento jev vyhoření člověku přinesl dlouhodobé zdravotní potíže psychického rázu, jehož negativní faktory se mnohdy přenesly i do sociálního života daného jedince. Člověk se cítil vyčerpaně, každá situace pro něj byla zátěžová a plná stresu, nic se mu nechtělo, nic mu nečinilo radost. Ztratil zájem o novou životní náplň. Mladí lidé, kteří narukovali do vojska s ideou vojenského „poslání“ a s plným nadšením z předem vyhrané války, při pohledu na skutečnost zažili šok. Jako vojáci německé armády ztratili své prvotní válečné nadšení, neboť poznali, že byli propagandou obelháni a že válka je hrůzný projev světového násilí. U mnohých citlivějších lidí se tak vyskytly různé neurózy, úzkostné stavy a neutuchající deprese, kdy jim vlastní život přišel chaotický a nenaplněný. Jedinec postupně ztrácel jakékoli, i životní nadšení. Cítil, že každé jeho další jednání je bezcenné, bezvýznamné. Jeho pocity ovládla únava až celkové vyčerpání spolu s poruchami spánku a zklamání ze života.

Tito jedinci pociťovali jednak vlastní vinu, že válku zprvu podporovali, a pak také životní zoufalství. Ve svých osobních traumatech byli opuštěni; nebyl zde nikdo, kdo by jim podal pomocnou ruku s pocitem pochopení, přestože podobnou pomoc zoufale potřebovali. Když se poté z prohrané války navraceli domů, tak na ně nečekalo vždy jen vřelé přijetí s otevřenou náručí. Často byli o svůj domov připraveni a na ulici zažívali nové prohloubení dosavadních traumat. Na prožitou minulost zbyly hořké vzpomínky a negativní pocity, které jim neustále bránily v osobnostním rozletu a nadšení z nově započatého života. Mnozí se utápěli v nečinnosti, jiní se dlouhodobě spokojili s dennodenním stereotypem, kdy se snažili v rozvráceném světě bezproblémově přežít. Jistě, i to bylo možné řešení – ovšem lidský život tak štěstím nenaplnilo. Podporou se pro tyto lidi měla stát fungující rodina, přátelé, kteří měli o pomoc jedinci zájem, a celkové naplnění volného času jakoukoli aktivitou.

Již samotný název výboru Borchertovy tvorby, ***Smutný studený svět***, ukazuje náladu dvou poválečných let. Na člověka působily smutné a studené vzpomínky, které v jeho duši válka zanechala. Borchertův hrdina se navracel z války jako mladý zrazený člověk bez ideálů. Nemohl se vzpamatovat z šoku prohrané války. Bojoval

s myšlenkou, že slepě důvěřoval režimu, který na něj a na svět uvrhl válku. Neustále jej pronásledovaly trpké vzpomínky a děs z prožitých událostí. Válka jako hrůzný zážitek zničila nejen jeho víru v Boha, ale i v člověka jako takového. Musel si cestu k bližním opětovně hledat a shledával, že rozhodně nepůjde o jednoduchý přerod. Uvědomil si, že bojoval a nasazoval svůj život v zaslepeném vlastenectví a pouze za cizí zájmy, kterým po dlouhou dobu důvěřoval. Borchert ve svém díle naléhavě a vzrušeně promlouval k celé generaci svých současníků, kteří byli válkou postiženi a jen ztěžka se vyrovnávali s nejrůznějšími traumaty. Šlo o hrůzný výkřik plný bolesti k otupělým lidem, kteří si měli uvědomit, že nejenom oni sami byli válkou stíženi. Jejich německá vlast se stala příčiněním nacismu rozvrácenou zemí, kde došlo k politickému, hospodářskému i mravnímu úpadku. Lidé se snad obávali toho, co by jejich niterní pocity na otázky jejich další existence odpovíděly. Neměli nikoho, komu by se mohli se svými obavami svěřit, na koho by se mohli obrátit ve chvíli zmatku - zůstali ve světě opuštěni. „*Jsmé ta generace bez spojení a bez hloubky. Naší hloubkou je propast. Jsmé generace bez štěstí, bez domova a bez loučení. Naše slunce je chudé, naše láska krutá a naše mládí není mládí. A jsmé generace bez hranic, bez zábran a bez ochrany – z ohrádky dětství nás vystrčili do světa, který nám přichystali, a teď námi proto pohrdají.*“ (Borchert 1965: 7) Nyní šlo o otázku existence jednotlivých lidí, jak si svůj život utvoří a jak jej začlení do nastolených poválečných podmínek.

Mrtvý kamarád se vrací jako snový přízrak v povídce **Radi**. Sám sebe vnímá cize, už se v novém stavu nepoznává a nechápe, co se to s ním stalo. Nemůže přijmout místo, na kterém spočinul, protože vše okolo se mu zdá tak cizí. Zemřel v cizí zemi, nikoliv ve své vlasti, a stýská si nad svým tělem kdesi v dalekém Rusku. Vše je cizí a strašidelné, i sama ruská příroda je smutná, kdy sténá a projevuje lítost nad mrtvými a křičí nad tím, co provedl druh druhovi. Tento snový výjev je plný zoufalství a smutku. Ukazují se hrůzné momenty, kdy vojáci umírali v cizích zemích, nebyli ani řádně pochováni a jejich hrob nemohl nikdo z rodiny přijít oplakat. Mrtvý potřeboval získat klid a oporu, aby mohla jeho duše v míru odejít. „*Ty, nesměj se, ale není to zrovna pěkné ležet v Rusku. Mně je to všechno tak cizí. Stromy jsou takové cizí. Takové smutné, vš. A kameny někdy taky sténají. Protože jsou to ruské kameny. A lesy v noci křičí. A sníh křičí. Všecko je tak cizí. I člověk sám sobě. Sám sobě? To je právě to. Právě sám sobě je člověk tak strašně cizí.*“ (Borchert 1976: 51-52) V povídce **Slavík zpívá** je postava vojáka Timma, který již tuší blízký konec svůj i své armády a poražené země. Jedná se o vidinu do budoucna, kterou odhalil skutek lidského jednání. Ví, že lidé

používají obranných prostředků nebo různých amuletů a symbolů jen ze strachu. Tyto prostředky však nikomu nepomůžou – strach bude totiž nadále přítomen v každém z nás. Zároveň se jedná i o řeč k celému světu, protože všude na světě si lidé proti neštěstí a zlu pomáhají různými pomůckami, v jejichž sílu věří. Zazpíval ve svém proslovu ke světu jakousi slavičí píseň: „*Tu se Timm na poddůstojníka podíval. A díval se skrz něho až na konec světa. Pak Timm pronesl jednu ze svých řečí k světu: Odneseme to tak jako tak, řekl Timm u dveří, my všichni to tak jako tak odneseme. Máme kořalku a džez a přilby a holky, baráky a čínskou zed' a lampy – to všechno máme. Ale máme to ze strachu. Proti strachu to máme. Ale odneseme to vždycky. To byla jedna z Timmových řečí k světu. Mluvil k celému světu a přitom nás v bunkru bylo jen sedm. Tvé velké řeči nejsou dlouhé, ale míří až na konec světa. Tvé řeči jsou vždycky kolosální, Timme. Jsou to opravdu řeči k světu. Máš pravdu, Timme, to všechno nám nepomůže.*“ (Borchert 1976: 46-47) Lidé jsou přirovnáni k vránám v ukázkě **Vrány letí večer domů**. Ty také osaměle posedávají po různých místech a nikde nenacházejí útěchu. Jedinci jsou opuštěni celým světem, sedí v šeru s polámaným tělem a jsou ochraptělí křikem. Nejsou již více různolící; nyní jsou špinaví, zaprášení a neodpočatí. Vojáci připomínají dvacetileté starce, neboť se válečné prožitky projevují na jejich výrazu. Každý z nich v sobě nese tíhu a beznaděj, které jim vzaly z tváří růž. Touží po domově. „*Sedí v ztracenu s vraními obličejí, zasažení šedočerným smutkem a ochraptělí krákoráním. Sedí a všechna opuštěnost světa z nich visí jako polámané vytrhané rozčuchané peří. Opustilo je srdce, opustily je dívky, opustily je hvězdy. Sedí nad bezednem, zapletení do propasti a zmítající se ospalostí, hladem a touhou po domově.*“ (Borchert 1976: 163) Jenže vrány mají tu možnost vznést se a odletět kamkoliv jinam, vrátit se domů. Jak se mají domů vrátit lidé? Jak si mají hledat nový domov, když ten původní byl zničen?

Samotné drama **Venku přede dveřmi** uvádí Borchert jako „*hru, kterou nechce žádné divadlo hrát a žádné publikum vidět.*“ (Borchert 1965: 225) Hra je paradoxem návratu z války – návrat domů je krutou iluzí. Není již více doma, je pouze venku přede dveřmi. Zobrazuje člověka-vojáka, který se ocitá v poválečném světě s drasticky smutným až bezradným pocitem. Přichází domů, ale nikoliv jako šťastný navrátilce, nýbrž jako vyvrženec. Pro něj již „doma“ neexistuje; tuto jistotu již dávno ztratil, když válčil v jiné zemi a nebyl doma přítomen. Jeho platné místo je nahrazeno jiným mužem a on sám se stává přebytečným. Nezbyvá mu tedy nic jiného, než zůstat sám v cizím městě, sám venku přede dveřmi svého, nyní bývalého domu. Stává se obětí dějin, a

tudíž podruhé v životě vyhnancem a bezdomovcem. Hra ukazuje realitu návratu z války, kdy ženy buďto přestaly věřit v návrat svých mužů, které pokládaly za padlé, nebo potřebovaly nabýt nové životní jistoty za nepřítomného muže, a tak si našly jiného. Nechtěly zůstat osamocené, proto se snažily prázdný prostor doma naplnit novým partnerem. Na muže, kteří se vraceli pozměněni a s drásajícím pocitem z války, pak nečekalo to tolik očekávané teplo domácího krbu, ale venkovní zima vyhnance. Museli se často poohlédnout po jiném domově s jinou ženou, kterou ovšem paradoxně uzmulí zase jinému jedinci. Ve hře se opakuje motiv skřípajících, zamčených či zavřených dveří, které se jen ztuhla otvírají, aby pustily příchozího dovnitř. Před Beckmannem se všechny dveře zavírají, a tak všude zůstává venku přede dveřmi. Není mu dovoleno začít znovu, nedostává se mu nových šancí. Svět je vůči němu chladně odměřený a uzavřený.

Hlavní postavou, která příběhem novely *A anděl mlčel* prostupuje, je Hans Schnitzler, válečný zběh. Utíká z války zpět na místo, kde očekává domov, ke kterému se vrací ve vzpomínkách na maminku; místo rodného města a domu však všude nachází rozvaliny rozbořeného Německa. Snaží se v rozvráceném poválečném světě přežít a probít se jím tím způsobem, že pro svou obživu krade brikety. Jedinec se tak stává zlodějem a ocitá se na dně společnosti, ale nikoliv svou vlastní vinou, nýbrž proto, že okolní svět se o jeho další osud nezajímá. Svět má svých starostí dost, co je mu po dalším chudákovi. Jenže jak jinak by měl přežít, kdyby nevzal osud do vlastních rukou? Co mu zbývá, než zvolit laciné krádeže? Jeho čin, byť ve své podstatě zločinný, se v tomto okamžiku stává pochopitelným – málokdo by snad dokázal jednat jinak. Jisté pochopení s Hansovým osudem má kaplan, jenž od něj kradené brikety skupuje. Základním rámcem příběhu je Hansova snaha sehnat základní potřeby pro přežití, což je jídlo a peníze, kterých je ale poskrovnu. Světové dějiny a netečná společnost mu na každém životním kroku činí neustálé těžkosti, čímž mu dokola připomínají jeho minulost. On však vůči lidem necítí ani nenávist ani zlost. Jediné, co jej v nitru trápí, je bolest.

Stejně tak i básně Hermanna Hesseho s válečnou tematikou promlouvají ke čtenářům jednoduchými a každodenními obrazy šedi, beznaděje a trápení. V básních se objevují vedle zvolání i úděsné výkřiky a vzlyky jako projevy duše, která má za sebou silné zážitky. Pomocí výkřiků se snaží s válečnými prožitky vyrovnat a bojovat s vnitřními démony strachu a beznaděje. „*Jsou z naší Země střepy, / drahá nám bývala dost, / co k umírání jsme slepí, / smrt už nám není zlý host.*“ (Hesse 1998: 131) Svět,

který dříve přinášel člověku krásu a milování, je rozbořen válkou a zahlcen neštěstím a umíráním. Štěstí a spokojenost, které pro lidi představoval předválečný život, jsou tytam a vystřídal je smutek a zoufalství. Bývalé šťastné žití se zdá být v neúnosných životních podmínkách pouhým snovým výjevem. Svět se na jedince šklebí a vysmívá se jeho propadu do neštěstí a špinavého světa bez lesku. „*Že nám svět dřív krásným zdál se / a my šťastni byli snad, / to byl sen. Ted' v šedých vlasech / skutečnost nám vysmívá se, / válka štve nás napořád.*“ (Hesse 1998: 133) Autor pracuje i s motivy temné noci, jež se na člověka sápe svými drápy, mrazivé zimy a zvadlých květů, aby ještě umocnil pochmurnou náladu válečných let. Kypící život uvadal a ve světě panovala tichá, pochmurná nálada, která byla přehlušovaná výbuchy bomb a střelbou zbraní. „*Ve dnech pustoty*“ bylo obtížné zachovat si otevřenost vůči druhým a „*uchránit srdce před mrazem*“ (Hesse 1998: 136) spolu s nadějnými vyhlídkami, které přinášely duševní osvobození od zažitých traumat.

Mnoho živých vzpomínek na okupaci, pustošení a na barikádní boje reflektuje ***Panychida***. Krásná Praha byla Němci zpusťována a její obyvatelé žili během okupace pod dennodenním útlakem a dlouholetým nebezpečím. Město se probouzí z dlouhého snu, z jakési noční můry, do které před šesti lety tvrdým spánkem upadlo. Všudypřítomní okupanti představovali noční mŕu nejen pro Pražany, ale i pro Čechy a všechny lidi obecně, kteří byli připraveni o klidný spánek, kdy o jejich životě rozhodovali nepřátelé. Němci jsou chápáni jako vrazi a viníci války a okupace, a proto jsou oslovováni přízvisky nejrůznějších zvířat, zejména pak těmi, které vyvolávají negativní konotace – vystupují jako „*němci-potkani, krysy, v stokách skrytí*“, jsou popisováni i jako „*zježená štěkny německé*“. (Holan 1945: 9, 35) Dochází k vystupňování lidských vzdychů, pláče, kvílení, přes které se dostáváme až k fázi šílení, kdy se nám zdají hrůzné prožitky a všepřítomné vraždění a utrpení nelidské.

Praha pod křídly války je tragická sbírka plná dramatických výjevů, které vychází z prožitku napjaté doby plné úzkosti, nejistoty a blízkosti smrti. Skrze jednotlivé části se postupně přes patetickou náladu dostáváme až k nadějnému náhledu na budoucí život ve svobodě. Po vypořádání se s válečnými hrůzami a s pocitem beznaděje pokračuje sbírka částí, jež je věnována prosté lásce k životu a pochopení a citu k bližním. Sbíрка začíná potemnělou a ponurou náladou plné zmaru a melancholie. Svět byl zavalen válkou, smrtí a všudypřítomnou bídou. Pole již nesloužila pro obživu, stala se poli válečnými, opuštěnými hřbitovy. V rozbořených a vylidněných městech panuje mrtvé ticho, okolí je naplněno atmosférou neklidu a obav. Každému je dáno to,

co jeho jest. Naději nalézají ti, kteří se k druhým chovali s dobrotou a nečinili jim zlo; na ně čeká osvobození. Ti však, kteří bližním a bezbranným lidem ublížili, musejí nyní nést následky svého jednání i s případným zpětným úderem. Jejich činy se nedají lehce omluvit. Noc je symbolem tajemného zla, kdy se v temných stínech z lidí stávají šelmy, které se sápu na druhého člověka. Zem a lidé jsou zbídačeni, čekají na zachránce a doufají, že se spolu s lidmi vrátí i dobro a přijde nová naděje.

3. Cesta procesem očištění

Souvislost otázky viny a očisty měla dobrý důvod. Očista dovedla člověka k jasnému rozhodnutí, k čistým myšlenkovým pochodům a k jasnosti důsledků. Znamenala duševní přeměnu k svobodnému uvažování. Byla osvobozením, zkoumala okolní výtky a naučila člověka se s nimi správně vypořádat. Stala se nutným přerodem celého národa, který se měl po událostech 2. světové války proměnit a osvětit tak, aby se z něj zrodili noví a jasně uvažující jedinci, kteří by již nepodlehli svodům nekalého režimu. Šlo tedy o národní prosvícení, což se uskutečňovalo v činech a v obrodě jednotlivých lidí. Němci věděli o vině svých krajanů a snažili se ji individuálně napravit. Cítili k sobě v tomto úkolu vzájemnou blízkost, psychicky pomáhali jeden druhému, vzájemně sdíleli své názory a drželi při sobě. Změny v uvažování a v nahlížení na ostatní jedince byly posilovány společnou komunikací.

Našli se mezi nimi jistě i tací, kteří byli ochotni svou vinu přiznat pouze z výhodných a zistných úmyslů. Nebo se před světem pyšně uzavřeli a odmítali do své duše vpustit světlo. Ovšem tím sami sebe neočistili. I přesto, cítili-li se nadále nevinnými, vztahovala se jistě jejich vina na dva případy – na politickou odpovědnost za činy režimu a na případné spáchané zločiny. Člověk se musel očistit od viny tak, jak ji každý v sobě našel. Každý se tímto vydal vlastní cestou. Jen ti Němci, kteří si skutečně uvědomili a přijali svou vinu, se mohli stát budoucím základem pro „nově zrozený“ národ. Jejich cílem bylo stát se „novými“ Němci, jakými měli být, aby zachovali mír a pochopili lidskou pokoru. Tím, že si člověk svou vinu uvědomil, nevyhýbal se jí a pravdivě si ji ujasnil, mohl začít nový život se všemi možnostmi, jaké nabízel. (Jaspers 2006: 88)

V povídce *Pampeliška* je otevřena otázka vlastního sebeuvědomění, kdy v mezním okamžiku dokáže člověk přemýšlet sám o sobě, najít sám sebe a svou podstatu. *„Víš, jaké to je, když jsi ponechán sobě samému, když jsi o samotě sám se sebou, vydán sobě samému? Neříkám, že to musí být strašné, ale je to jedno z nejšílenějších dobrodružství, jaká můžeme na tomto světě prožít: potkat sebe samého. Nahého, bez pomoci, soustředěného jen a jen na sebe sama, omezeného na svou podstatu, bez rozptýlení a bez možnosti něco vykonat. A to je to největší ponížení: nemít zhola žádnou možnost něco vykonat. Nemít nic – než sebe.“* (Borchert 1976: 147)

4. Možná naděje

Ve válečné době hledali všichni lidé všemožnou naději. Snažili se upnout k myšlence záchrany, která by jim přinesla alespoň duševní naději a víru, že jejich strasti budou brzy ukončeny a odčiněny. Jak německá, tak i česká literatura přináší náhled na osamocенého jedince, jehož dosavadní život je narušen válkou. Subjekt je sám pohroužen do svých myšlenek a svého trápení, nenalézá mnohdy nikoho, kdo by mu byl oporou a sdílel s ním jeho pocity. Člověk tak zůstává po mnoho let světem opuštěn a prochází životem sám bez jakéhokoli základu. Jeho vnitřní modlitby zůstávaly po dlouho dobu nevyslyšeny, ale jak začala sílit skutečnost jejich naplnění, sílilo tak i vědomí lidu, ke kterému se stále více přibližovala vidina nově nabyté svobody.

V *Smutném studeném světě* je mimo hrůzy vyjádřena i naděje na nový a lepší život ve světě, který by již válku nevyvolával a snažil by se o soužití všech v míru. „*Ale jsme generace příchodu. Možná že jsme generace příchodu na novou hvězdu, do nového života. Příchodu pod nové slunce, k novým srdcím. Jsme generace bez loučení, ale víme, že příchod patří jen a jen nám.*“ (Borchert 1976: 8) Dílo se snaží oslovit svědomí člověka tak, aby se vnitřně očistil, aby s bližním jednal ve správných mravních zásadách a volil cestu porozumění a humanity vůči druhému.

4.1 Láska k bližnímu

Cit k bližnímu, pochopení a láska se staly záchrannými body pro ztraceného člověka. Jedná se o elementární síly, které se na světě vyskytují a jsou projevem dobrého a otevřeného srdce. Nadějí pro opuštěného a zoufalého člověka byl právě cit druhých, ať už ve smyslu čisté lidské dobroty či lásky. Základním projevem lidského jedince by měl být soucit s druhým, který sice v životě třeba i několikrát pochybil, ale chce věci uvést do pořádku a své chyby napravit. Mýlit se a dělat chyby je totiž lidské, proč tedy jedinci, který si je svých provinění vědom a lituje jich, dál ztrpčovat život? Smyslem lidského bytí necht' je porozumění, láska a odpuštění jakožto základ klidného života v míru.

Právě existence lidské dobroty a pochopení je hlavní otázkou díla *A anděl mlčel*, kdy se lidé snaží nemohoucím, hladovým a vyplašeným jedincům jakkoliv

pomoci. Humánní pohnutky se projevují u lidí, kteří mají zájem o pomoc bližnímu. Nejde o klasické hrdiny, ale o obyčejné lidi, kteří s bližním soucítí a snaží se i drobnými podvody přispět k jeho pokroku. Vždyť nyní jde o konkrétního člověka, nikoliv o abstraktní morálku trestního zákoníku; jedince přeci nemohou opustit, aniž by mu byli nápomocni. Lidé musí činit, ne jen přihlížet a dumat nad tím, co by mohli udělat lépe. Jedná se o humánně smýšlející jedince, jako je jeptiška, lékař či kaplan, kteří Hansovi vypomůžou různými nezbytnými maličkostmi. Jistou záchranu a naději pro Hanse představuje setkání s mladou dívkou Reginou. Osamělá Regina se stejně jako Hans snaží životem probít, jak v dané situaci nejlépe dokáže. Mezi mladými lidmi se po určité době rozvine čistý a ojedinělý cit – láska. Dává jim sílu postavit se osudu a vnáší do jejich srdcí naději na nový životní začátek ve dvou. „*Myslím si,*“ řekl, „*že tě doopravdy miluju...*“ „*Ano,*“ řekla, „*opravdu, já tě miluju...*“ *Položil jí ruku kolem ramen, přitáhl si ji k sobě a usnul, když přitiskl svůj obličej na její, a ve spánku si vyměňovali teplé výdechy jako něžnosti...*“ (Böll 1993: 116)

Venku přede dveřmi je hra plná pesimismu a neradostných vyhlídek. Přesto i zde se pro Beckmanna objevuje nepatrná naděje, kterou se mu stane setkání s mladou dívkou, jež mu otevře své dveře a pozve jej do svého domu, neboť cítí určitou povinnost pomoci tomuto opuštěnému a beznadějnému tvorovi. Beckmann na krátkou chvíli získává pocit radosti; cítí, že štěstěna je mu opět nakloněna, když mu do cesty přivedla tuto dívku jako záchranu, a chce žít. Nalézá možnou naději v lásce, ve vidině nového vztahu díky příchodu ženského subjektu. Dívka sama je od odchodu muže do války doma opuštěná, proto hledá za zmizelého milého náhradníka, který by naplnil její samotu. Na scénu však přichází Jednonohý dívčin muž, který nemůže uvěřit svým očím, když vidí, že jiný již nahradil jeho místo doma. Dívka se do Beckmanna zamilovala, což spěje k další osobní tragédii – její bývalý milý spáchá sebevraždu. Zoufalá situace se tedy opakuje s tím rozdílem, že nyní je strůjcem neštěstí druhého muže Beckmann sám. Druhý hlas se snaží Beckmanna neustále povzbuzovat a vede s ním polemiku, neboť věří, že lidé jsou dobří a lidstvo má stále naději na krásný život. Vždy se dá začít znovu, stačí k tomu síla a chuť; vždyť život může být tak krásný. V každém člověku se snaží nalézt dobré srdce s čistou duší. Má na lidstvo optimističtější pohled než Beckmann, který je po veškerých zkušenostech zarytým skeptikem. Uznává, že lidé jsou různí a jistě se mezi nimi najde i mnoho dobrých. Ale těmi zlými či nevšímavými je svět mnohdy přeplněn. Beckmann se cítí lidmi zrazen a zavražděn, protože on je teď

vyhoštěncem a ti, co vedli válku, sedí v teple domovů a o lidi kolem se dále nestarají – už je totiž nepotřebují.

Vstříc míru jde i jedna z Hesseho básní, jež takto oslavuje nedávný konec války. Svět procitnul z vleklé noční můry a vzpamatovává se k „novému“ fungování. Muži zanechávají bojování a navrací se domů, aby zde naplnili svou funkci otců a manželů. V lidech spatřuje jak světlé, tak stinné stránky; pokud má však svět docílit života v rovnováze, pak nesmí temná strana převažovat nad druhou. Dost už bylo zabíjení a mrtvých, nyní je třeba svět zaplnit dětským smíchem, lidskou dobrosrdečností a radostí. Člověka žene kupředu naděje a víra v lepší naplnění životní cesty, než jakou doposavad válčení přinášelo. „*Ale my doufáme. A v prsou / žije a doutná tušení / zázraku lásky. / Bratři! Nám k říši ducha, / k lásce a k návratu domů / a ke všem ztraceným rájům / je brána otevřena. / Chtějte! Doufejte! Milujte! / A země bude vaše zas.*“ (Hesse 1998: 138)

Přestože je sbírka *Praha pod křídly války* plná napětí, i tak ji provází neutuchající víra v člověčenství, které ve svém nitru stále skrývá dobré srdce. Věří, že válečné pomatení bude překonáno a lidé opět osvíceni. Dobří lidé stále existují a stanou se nositeli budoucího života v míru a lásce. Mezi jinými se objevují obrazy Němců, tedy těch, kteří válku vyvolali a zaprodali se jí. Jsou jejím předobrazem a pak, když se jim začíná úspěch z rukou vytrácet, vidí náhle svou blízkou zkázu. Válka a jejich nenasytost se jim staly vlastním hrobem. Potkal je ironický osud, kdy zprvu jiným činili zlo a příkoří, a nyní jsou vlastními oběťmi svých činů. Ve sbírce je dána možnost jakési naděje a obrody i Němcům samým, kteří mají pochopit pravdu a uznat svou vinu za činy, kterých se dopustili. Mnozí z nich sice jednali vůči bližním zle a necitelně, přesto mohou svůj úpadek lidství napravit a postavit se opět na správnou stranu. S padlými a proviniými jedinci, kteří se chtějí obrodit, má být zacházeno s pochopením, s milostí, nikoli cestou pomsty. Pomsta je špatně zvolenou cestou, vyvolává jen další příkoří a nepravosti, dokonce i další války. Bůh je milostivý, a pokud mají být lidé jeho předobrazem, musejí se k druhému chovat s úctou. Je třeba oprostít se od zla, které mezi všechny válka zanesla. Zlo není pouhým pojmem, nýbrž „černou skulinou“ skrytou v každém člověku. Lidským posláním je nalézt ve svém srdci dobro a činit druhým jen dobro, neboť slz skanulo z lidských tváří už dost. Pokud tak nebude učiněno, vyvolá pomstychtivost nové neshody, ze kterých vyplyne nové lidské neštěstí, násilí a válčení. „*Ne Bohu pomsty, leč milosrdenství, / ne msty a útrap, ale blaženství, / lidskému Bohu, jenž se třpytí / v žíznivém srdci, chce-li pít!*“ (Bednář 1945: 34) „*Běda,*

zlo není mimo, zlo je v nás / a pozdě bude postavena hráz / vstříknutým jedům hořké žluči, / jež křivdu nové křivdě učí!“ (Bednář 1945: 35) Nadějí pro lepší svět se stávají nevinné malé děti, které zahřívají svět svou láskou a radostí. Zažily mnohé útrapy, proto nechtějí již další války a umírání. Právě za děti a dětský smích se ve válce bojovalo. Jejich modlitba se nese celým světem, jako by mohly setřást vinu z celého lidského pokolení. Děti jsou nositelé čistoty a ochranitelé světa bez války, nejsou totiž poznamenány zlými úmysly jako dospělí. V skromném přání tak nesou lidstvu jasnou zprávu, a totiž svět bez válek. „*To nejsou hejna vlašoviček tvých, / ó světe, to jsou řady maličkých, / kteří tu k modlitbičce spjali / své ručky, aby zahřívali / studenou zemi, zchřadlou pod ledem, / studené nebe, pod nímž na smrt jdem, / a kteří s nevinnými čely / hřích předchůdců svých zamlčeli.*“ (Bednář 1945: 57) „*Tam někde v budoucnu se setkají / děti všech zemí, snící o ráji, / a svorně ruce podají si / nad hrobem zla, jež žilo kdysi...*“ (Bednář 1945: 68)

4.2 Bůh

Tendence, která odsunula Boha a víru jako základní jistotu do pozadí, působila před nástupem nacismu již několik desítek let. Do popředí zájmu se dostala věda a technika a Bůh byl v „krizi“; ztratil svou jistou pozici. Najednou nebyl pro člověka tím středobodem, jako tomu bylo dříve, nebyl již tou hlavní jistotou, na niž bylo spolehnouti. Člověk se začal více zajímat o techniku a od víry se odklonil. Tato krize však přinesla i znehodnocení víry v člověka jako takového. Základní hodnoty lidského života, tak jak je hlásalo křesťanství, byly narušeny. Člověk zapomněl, jak myslet srdcem, a řídil se příkazy shora jako pouhý stroj. Už jej nezajímal osud jeho bližních, důležitými pro něj byly pouze otázky vlastního uplatnění, realizace a existence. Spolu se ztrátou v Boha ztratil i víru a přístup k druhým. Krize vyvstala jako otázka po smyslu lidské existence. Zachvátila celý západní svět. Nikdo jí nebyl ušetřen. Krize ovšem válečnou vinu Německa nesmazala, ani nezmenšila. Zlu se i díky ní dařilo právě v Německu a Němci byli národem, který za zlo nesl odpovědnost. Kdo měl přijít jako nový mesiáš? Kdo měl být tím, který povede lidstvo na jeho další cestě? Lidé v Německu došli k falešnému přesvědčení, že potřebují jakoukoliv náhradu v novém Vůdci – vybrali si Hitlera, jemuž jako národ slíbili poslušnost, neboť v něm pocítovali tu správnou autoritu. Věrnost Vůdci byla častokrát přislíbena i donucováním a přesvědčováním těch, kteří se zpočátku

stavěli proti režimu nebo se drželi zpátky. „*Tak se institucionalizovaná moc v organizovaných společnostech často objevuje pod rouškou autority a vyžaduje okamžité a nezpochybnitelné uznání.*“ (Arendtová 2004: 35) Hitlerovi přišla v jeho plánech tato světodějinná situace nesmírně vhod. Se svým tvrdým a jasným vystupováním se stal pro německý lid novým ztělesněním Boha. „*V procesu, který zachvátil svět, tančilo Německo takové to šalebné, extravagantní kolo a zřítilo se do propasti.*“ (Jaspers 2006: 100)

Válečná beletrie s sebou přináší spolu s jinými otázkami právě i otázku vnímání Boha. Na pravé víře, která vnímá duchovní otázky z humánního pohledu a čistého citu k druhému, či na pouhém „pánbíčkářství“, jež vnímá víru jakožto výnosný artikl, jsou poté ukázány charaktery lidí. Bůh u většiny lidí nadále působí jako ta nejvyšší stálá autorita a naděje, přestože byla jeho existence dlouhodobě v ohrožení. V jiných případech je však on sám se svými myšlenkami mezi lidmi ztracen, ba co hůř, dokonce úřady a církví upozaděn pro zistné účely. Boha i s jeho symbolikou si lidé upravili a spoutali jej pro svou vlastní potřebu a osobní výnosy. Odvolávali na něj i své nezdary a příkoří, která na nich byla napáchána. Jako by zapomněli, že pokud lidé přestali v Boha hromadně věřit a uctívat jeho pravdu, přestali pak věřit sami sobě i druhým - nechovali se nadále k bližním s náležitou úctou. Jejich osobnosti zachvátil mamon a násilí, což se projevilo po celém světě.

Silný humánní náhled na člověka se prolíná celou novelou *A anděl mlčel*. Hlavní náplní života jedince se má stát skutečná duchovní víra bez jakýchkoliv pozlátek a honosných církevních symbolů. Důležitým je nitro jedince a jeho vnímání světa a lidí kolem sebe – má na ně nahlížet jako na své bratry s láskou, dobrotou a pochopením. Stále se však mezi procítěnými tužbami lidí, kteří doufají ve vlastní nápravu, najdou takoví jedinci, kteří se své povrchnosti a života v pokrytectví nevzdají. Závěr, kdy doktor Fischer stojí na zadku sochy anděla a vtačuje ji svou vahou čím dál tím více do rozbředlého bláta, aby se sám schoval před deštěm, postrádá jakýkoliv patos. Boží symbol je znesvěcen a bez povšimnutí udupáván do špinavé země. „*Velký mramorový anděl mlčel, ačkoli se na něj díval farář a zdálo se, že k němu mluví; profil měl skrytý v černém bahně, a zploštění vzadu na hlavě, kde se oddělil od piliře, vzbuzovalo dojem, že byl poražen a že byl k zemi přikován, aby plakal anebo pil, jeho tvář ležela v rozbahněné kaluži, jeho strnulé lokny byly postríkány blátem. Zdálo se, že naslouchá, a nikdo nemohl poznat, zda jeho tvář vyjadřuje výsměch nebo bolest. A anděl mlčel; nechal se tlačit dolů vahou obou mužů.*“ (Böll 1993: 145,147)

V *Předehře Venku přede dveřmi* vystupuje Majitel pohřebního ústavu, který se posléze nechává poznat jako Smrt, a Stařec, jenž odkrývá svou totožnost Boha. Opuštění nebožáci dobrovolně odevzdávají své životy Labi, neboť nedokážou již dál žít. Nevydrží psychický tlak, a proto volí Smrt. Ta neustálým škytáním hlásí úmrtí dalšího člověka. Pozoruje a komentuje veškeré světové jednání. Jak říká, umíráním se nic nemění, protože svět si na člověka nevzpomene. Nad smutným koncem ztraceného a nebohého člověka se nikdo nepozastaví, události plynou dál. Nebožák bude zapomenut a z dějin zmizí. Podstata Smrti vyplývá z její nedůvěry vůči změnám v jednání lidí a přístupu k bližním. Nevěří, že by lidé nad druhým uronili i jedinou slzu; člověk si svůj osud volí sám a lidstvo jeho nářky nezajímají. Bůh přichází jako uplakaný Stařec, který si neví se svými dětmi rady. Dává si zprvu za vinu, že se o své děti lépe nestaral a dopustil válčení. Vzápětí ale uznává, že to jeho ovečky se odvrátili od něj, nikoliv on od nich. On zde byl pro své děti vždy přítomen, stačilo jej přivolat. Jeho tragičnost vyplývá z poznání, že v něj již nikdo nevěří a skutečný zoufalec jej nepokládá za dobrotivého Boha – naopak mu dává za svůj pád a válku vinu. Bůh netuší, jak může stav věcí napravit, cítí se slabý. Lituje, že se o něj lidé již nestarají a ženou se za materiálem a násilím. Vidí Smrt jako nového Boha, v nějž lidé věří – je to Bůh zkázy, vraždění a umírání. Váčkami si polepšil a je nyní uctíván. Nikdo se mu nevyhne, tento nový Bůh totiž na nikoho nezapomíná - jeho dveře jsou neustále otevřené. Počet mrtvých narůstá a není jim nikde konce. Smrt radí Starci, aby přestal plakat, neboť tím se jen upláče a světu stejně nepomůže. „*BŮH: Smrt? - Ty to máš dobré. Jsi nový Bůh. V tebe věří. Tebe milují. Tebe se bojí. Tebe nikdo nesvrhne. Tebe nikdo nezapře! Jsi nový Bůh, smrti – ale ztloustla jsi! Ted' jsi kulatá a tučná a dobře naložená. SMRT: No jo, trochu jsem v tomhle století přibral. Vedlo se mi dobře. Války si podávají ruce. Přecpal jsem se.*“ (Borchert 1965: 229)

Beckmann v posledním jednání hry *Venku přede dveřmi* Bohu vyčítá, že je dávno mrtvý, nmoderní a nedokáže již svými zákony lidstvo změnit a pomoci mu v utrpení. Bůh není tím, který by momentálně mohl lid vytrhnout ze zoufalství a zabránit utrpení. Byl zazděn v kostelích a mezi lid tak nepřicházel – lid jej totiž sám nehledal. Spokojil se s myšlenkou života v technicky vyspělé a hlučné společnosti, jež se začala rozpínat, a o svou duchovní obrodu se žádný z lidí nestaral. Lidstvo vůči božimu slovu ohluchlo a hnalo se za mamonem. Po strastiplných událostech se na boží hlavu snáší veškeré výčitky. Bůh je jakýmsi bezelstným pohádkovým dědečkem, o kterém jsou leda dětem povídány různé báchorky. Lidé cítí potřebu nového a silného

boha, kterému by svěřili svou úzkost a bídu. Neboť tento starý Bůh se jeví jako uplakaný, nemohoucně vypadající člověk. Jeho ubohost a stařectví vyplývá ze zastaralých názorů a pravidel a také ze skutečnosti, kterou lidstvo prošlo a stále prochází – vybralo si cestu násilí, čímž přiděluje Bohu na tváři vrásky a zmátek v duši. Jak Beckmann, tak i Bůh stojí venku, protože jim nikdo neotevře své dveře – srdce a lásku. Nikdo je nevpustí do svého života. „*BECKMANN: Stojíme všichni venku. I Bůh stojí venku a nikdo mu už neotevře. Jen smrt, jen smrt má pro nás ještě dveře. A já jsem na cestě k ní.*“ (Borchert 1965: 268)

I v dalších Borchertových povídkách se objevuje otázka víry a problematika vnímání Boha. Lidé zasažení válkou Bohu vyčítali, že od nich odešel a nechal je šílenému světu napospas. Zůstal dle nich pasivním pozorovatelem, který nezasáhl a nezakročil proti hrůzám, přestože je jasně viděl. Stal se oslabeným prvkem a lidmi byl tupen a vysmíván. ***Ježíš už dál nehraje*** je povídkou, kde se pracuje s metaforou Ježíše v postavě vojáka, který zkouší hloubku hrobů. Přezdívku dostal voják proto, že vypadá tak svatě a připadá svým nadřízeným jako pomatenec. Mluví tiše, skoro jako by se bál se projevit a říci jediné slovo. Zde je ovšem svátost Ježíšova zvrácena a vojákovi je namísto obrody lidí dáváno za úkol, aby zkoušel, jak mu vyhovují vykopané hroby. Tento úkol se mu stále více protiví. Nechce již takovýto rozkaz plnit a staví se proti – odchází pryč. Ježíš tedy z válečné „hry“ odchází a odmítá ji dále hrát. „*Stál v mělkém hrobě a potichu řekl: Já už dál nehraju. Copak je? vyvalil na něho oči jeden z těch dvou, co se dívali do hrobu. Už dál nehraju, řekl Ježíš znovu. Slyšel jste, pane poddůstojníku, Ježíš už dál nehraje. Jak to? Ne, opakoval Ježíš zase tak tiše, já už dál nemůžu. Ne, já už toho mám dost. Ne, ne. Vždycky já si mám lehnout do hrobu, jestli je dost velký. Už se mi o tom pomalu zdá.*“ (Borchert 1976: 40) Jedinec si v povídce ***Pampeliška*** klade otázku, co je vlastně Bůh. Hledá odpověď na to, zdali existuje vůbec nějaká naděje na boží záchranu, nebo jestli člověku nezbývá nic jiného, než si pomoci sám. „*To je míň, než má pavouk, který ze zadečku souká vlákno, staví si z něho lešení a na něm dává v sázku svůj život, jestli spadne, nebo se zachytí. Jaké vlákno zachytí nás, když se zřítíme? Naše vlastní síla? Zachytí nás Bůh? Bůh – je Bůh ta síla, kterou rostou stromy a létají ptáci – je Bůh život? Tak to nás snad někdy zachytí – budeme-li chtít.*“ (Borchert 1976: 148) I titěrný pavouček má možnost zachytit se na svém vlákénku, ale člověk žádné záchytné vlákno nemá. Pavouček však na jedince křikne a osloví jej jako slabocha, který by se měl snažit svému osudu vzepřít, jako on-pavouk pilně střádá své síte a nerozhodí jej ani poryv větru, který mu síte poničí. Pavouk zde vystupuje jako

nositel neskomírající síly začít znovu a je neustále v pracovním zápalu. *To kafe je nepopsatelný* ukazuje člověka, který je znaven životem. Je znaven právě tím, že už v život a v jeho změnu nevěří. Pouze životem prochází bez jediného světlého bodu radosti a veselí. „*Viseli v životě, pověsil je tam Bůh bez tváře. Bůh, který nebyl dobrý a nebyl zlý. Který jenom byl. A nic víc. A to bylo příliš mnoho. A to bylo příliš málo. A pověsil je do života, aby se v něm chvílku houpali. A nikdo neslyšel křik jejich tenkých hlásků. Neboť Bůh neměl tvář. Proto taky nemohl mít uši. To byla jejich největší opuštěnost, Bůh nemající uši. Bůh je nechal jen dýchat. Krutě a kolosálně.*“ (Borchert 1976: 63) Bůh dal lidem život, aby jej naplnili, ale jak jej měli naplnit, když v něm neshledali vyšší smysl? Nenašli nic, za co by jim stálo žít a jejich výkřiky zůstaly skryty v nitru, kde se jimi nadále trápili. Nemohli se o Boha opřít, neboť v něm neviděli tu jistotu, které by se mohli zpovídat. Sami si jej ze svých srdcí odehnali a marně hledali cestu k návratu.

V *Panychidě* se jeví jako nepochopitelné a nemožné to, jak byla zločinná jednání s lidmi možná. Všude byl přítomný hlad, strach o vlastní život i život svých bližních, potupa a beznaděj. Lidé se neměli o koho opřít, byli životem vláčeni, mučeni a vražděni. Z těchto myšlenek vyplývají pochybnosti o boží existenci, neboť Bůh by tyto hrůzy přeci nemohl dopustit. Musel by plakat za příkoří, která jsou na lidech páchána, musel by pochopit zoufalství lidí. Stal by se pro lid záštitou v okamžiku, kdy jej nejvíce potřebovali. Jenže on stále nevystoupil, aby vzal své ovečky pod ochranu. Narážíme tak opět na otázku boží existence s názorem, že Bůh není, jinak by nebyl schopen dopustit podobné úděsnosti. Jedinec si klade otázku boží existence, lidské víry v boha, jak je možné, že mohlo dojít k hromadnému lidskému ponižování a zabíjení. „*Vymřela takto města celá... / Je Bůh? Ta otázka se chvěla, / dokořán všemu ve všech zlech... / A třebaš přivírána lehce, / nechce se zavřít, nechce, nechce, / tak jako ústa mrtvých těch.*“ (Holan 1945: 21) Jenomže na vině nebyl Bůh, ale lidé sami, kteří se od něj odklonili a začali si vzájemně ubližovat a činit bolest – jejich život ovládlo násilí a pomsta. Válka totiž pozměnila lidské charaktery a dohnala poddajného a mravně nestálého člověka k ohavným úkonům. Tím, že lidé dali Bohu ve svém srdci prostor, našli šanci na život v míru a spokojenosti spolu s naleznutou cestou k druhému jedinci. Čistá víra v Boha měla lidstvu dopomoci k pochopení a přijetí druhého. „*Snad by nám potom v jednom z věků / pomohl dospět ke člověku, / k němuž jen ironií jdem '... / Snad bychom potom, jak vždy dosud, / neřešili svůj šklebný osud, / sebevražedným úlekem.*“ (Holan 1945: 24)

Jak je v *Praze pod křídly války* vidět, za válku může lidstvo samo, které Boha s duchovními hodnotami lásky a pravdy opustilo. Bůh byl upozaděn a humánní hodnoty se mezi lidmi vytratily. Pravou víru nahradily nemorální myšlenky mamonu a násilí. Jasným viníkem války a spáchaného násilí jsou lidé. Ti na sebe vzájemně útočí a škodí si. Ničí tak svět, který překopávají a rozdělují a staví v něm různé zákopy, barikády a válečné linie. Ztratili přístup a cit k bližnímu, nezáleží jim již na osudu druhých, zajímají se jen o sebe samé, ba co víc, staly se z nich vraždící bytosti. Násilí mezi lidmi došlo až tak daleko, že měli potřebu vyvolat celosvětovou válku, jež pokřivila veškerý mír. Válčení mezi sebe přinesli lidé, kterým zabíjení zatemnilo mysl. „*Ne ona šílí, my se pomátli, / ne její moudrost, ale naše tlí! / Nám oči prostoupila mlha, / v níž druh se na přítele vrhá!*“ (Bednář 1945: 34)

Krize zde je jako varování pro druhé, aby znovu našli cestu k člověku samotnému a k Bohu, který tvoří základ lidské humanity a lidské existence. Nejde donekonečna odsuzovat druhé, ale spíše jim pomoci s jejich vlastní nápravou a zajistit světový mír. Posláním správného křesťana a člověka samotného je přeci pochopit druhé a snažit se jim pomoci najít společnou cestu k řešení situací. Základním smyslem má být láska k druhým. Na člověka a jeho skutky necht' je nahlíženo humánně. (Jaspers 2006: 100)

4.3 Síla kolektivu

Důležitým faktorem české národní síly se stalo fungování v rámci kolektivu, kdy sevřená společnost lidí přinášela naději v boji proti okupantům. Lidé si postupně ukládali do paměti veškeré ponížení, ublížení a násilí páchané na nich samotných či na jejich bližních, a proto čekali na vhodný okamžik, kdy se jim dostane příležitosti a zlo bude poraženo. Jediné, co opuštěnému a porobenému národu ve chvílích strachu a zoufalství zbývalo, byla víra v porážku Němců a v osvobození. Doufali, že zločinci dojdou potrestání, vše se v dobré obrátí a nastane tolik očekávaná svoboda. Navzájem se ve své naději podporovali a drželi jako národ při sobě. Nezapomněli na své druhy ani na svou zem v době ohrožení. „*V bratrství, které umí napojit / žíznivá hrdla, toužící už pít / svobodu řeči, duše, krve - / ó bratrství, ty trvej, trvej!*“ (Bednář 1945: 65)

Velebenými osvoboditeli a zachránci českého lidu se poté stávají Rusové, kteří jsou jmenováni jako naši velcí slovanští bratři - hrdinní Slované. Samozřejmě i oni sami

zažili mnoho útrap, které jim válka přinesla. Holan i Bednář soucítí s těmito porobenými jedinci a vzpomínají na ně i proto, že se jedná o naše slovanské bratry a sestry. Nabyli však opětovnou sílu a dokázali se z prožitých hrůz vzchopit a pokračovat dál v boji proti zlu. Sovětům je projevována hluboká úcta a bezprostřední vděčnost jako zachráncům českého lidu, kteří v pravou chvíli přispěchali národu na pomoc. Proto se jejich hrdinnost stala vzorem pro stejně smýšlející Čechy, kteří nechtěli být v hrdinskosti zahanbeni a zůstat tak pozadu. Ve furiantství a dočasném národním zpychnutí se dohadovali i o to, kdo bude držet jakou pozici. Drda v *Němé barikádě* pracuje s postavami prostých lidí, kteří představují silný lidský kolektiv protifašistické fronty, a s jejich neokázalým hrdinstvím, které se nezaleklo všepřítomného zla a bylo rozhodnuto pro záchranu vlasti položit i vlastní život. Občané jsou odhodláni postavit se okupantům jednoznačně smýšlenými demonstracemi i přímou akcí: „*A Pepík ví: i tak, bez táty, bez rozkazu bych nezdrhl. U Berlína se bijou sedmnáctiletí krasnoarmejsi. A vůbec, sedmnáct let, to už je člověk chlap. Míří. Míří. A drkotá zuby. Smradi, smradi, smradi německý! Jazyk to říká sám. Ale Pepík to cítí celým tělem. Cítí se strašně sám. Strašně odpověden za tuhle chvíli. Stiskne.*“ (Drda 1985: 62)

Třetí část sbírky *Panychida* oznamuje, že se do ulic osvobozené Prahy postupně vrací veselejší život znovunabyté svobody. Návrat do běžného života sice není lehký, ale skrývá se zde určitá naděje. Spící Praha a její obyvatelé se probouzejí, aby po několikaletém snění pocítili překvapivou atmosféru volnosti. Vzpomínají na nedávno postavené barikády, na nápor obrněných německých vozů a na nuzné zbraně a vybavení odhodlaných Čechů. Pracovní provoz je opět v čilém ruchu a v plném nasazení, lidé nastupují s chutí do zaměstnání. Poslední, čtvrtá část oznamuje příchod června a stále trvající radostné veselí z konce války. Člověk již není spoután tuhým režimem, v němž musel žít pod strachem. Konečně je možné dát prostor volné zábavě, tanci a písňím. Tato část je z velké míry věnována oslavě Rudoarmějců, rozesmátých chlapců, osvoboditelů a slavných slovanských bratrů, kteří se upřímně radují ze svobody a blaha stejně jako lidé po celém světě. Rusové jsou na rozdíl od Němců popisováni jako slavní a silní Slované a Sovětský svaz je nahlížen jako symbol všeslovanské jednoty. Padlo období šestileté bídy a ponížení a přichází vize optimističtějšího života ve svobodě, lásce a bratrství. „*A... slyšíš? Hoch si zpívá, zpívá! / Po šesti letech píseň živá / padá v tvou tříšť a bédnou tluč... / Sivoučká je ta jeho píseň... / Ta jeho píseň a tvá tíseň / otevřely se pro náruč...*“ (Holan 1945: 42)

5. Otázka budoucího vývoje Německa a celého lidstva

Celý svět si po porážce Německa kladl otázku, jak bude pokračovat vývoj tohoto státu a národa. Šlo o to, aby se již neopakovaly události, které přinesl nacistický režim, a aby se Německo opět probudilo k lepšímu životu. „*Rozhodující bude, jestli se norimberský proces stane článkem v řetězu smysluplných, budovatelských politických jednání.*“ (Jaspers 2006: 61) Odsouzením válečných zločinů byla dána cesta k utváření a stavění nového světa, který měl fungovat lépe. Jednalo se o svět, v němž by všichni žili a společně smýšleli pro jeden cíl, a to cíl života v míru. Německo a spolu s ním celé lidstvo takový život po válce nutně potřebovalo. Chtělo opět naplnit svou existenci skutky, které by nebyly proti lidskosti a nehraničily by se zločinem. Lidé uviděli možnost, která před nimi ležela. Bylo tedy potřeba, aby se norimberský proces stal uznávaným soudem nad zločinci a jejich činy, aby vyvolal souhlas a důvěru. Tím mohla být pro lidstvo zajištěna nová cesta.

Pro Němce byla primární otázka, jak budou světem přijati, jak svět pochopí a uzná jejich omluvu a jak se k nim posléze zachová. Němci v převážné většině hledali vlastní vinu, chápali národní spoluvinu a chtěli ji svými skutky odčinit. Z obavy nad tím, že je svět bude neustále obviňovat, požadovali, aby jejich omluvu a lítost lidstvo uznalo. Nebylo jejich cílem vinit druhé národy. Strachovali se, aby k podobným událostem už nedocházelo. Svým morálním jednáním projeví o své bližní starost. Chtěli tak druhé před podobnými chybami varovat, a zároveň upozornit na to, že je potřeba směřovat ke společným cílům v míru, lásce a pokoře, nikoliv k tomu, aby se lidé mýjeli. Chtěli jednat v součinnosti, účastnit se různých podniků a naplnit své cíle. Měli chuť začít novou činností. (Arendtová 2004: 60) Pochopili tak své poslání být lepšími lidmi a spolupracovat s bližními. „*Nemáme tendenci obviňovat druhé, nechceme je strhnout a jakoby nakazit. Ale v odstupu, jímž se vyznačuje starost člověka, který upadl a přichází k sobě a rozpomíná se, si myslíme: kéž by jen druzí nešli podobnými cestami – kéž bychom se jen, pokud máme dobrou vůli, na ně mohli spolehnout. Nyní začalo nové období dějin. Nyní mají odpovědnost za to, co se děje, vítězné mocnosti.*“ (Jaspers 2006: 114) Nyní bylo na vítězích, jak určí další chod Německa, které od nacistického režimu osvobodili. Záleželo na jejich rozhodnutích, jak dál povedou tento národ a jak s ním budou zacházet. Nesměli oplácet zlo dalším zlem, tím by vzniklo nové neštěstí.

V širším úhlu pohledu se ale nejednalo pouze o otázku vývoje Německa, nýbrž i o otázku vývoje celého lidstva. Mocnosti si musely uvědomit, že musejí do budoucna zabránit jakékoliv podobné situaci, mají-li jejich skutky nastolit světovou solidaritu. Bylo na Němcích a vítězích, jak s budoucností svou a s budoucností lidstva naloží. Německo se ze svých chyb dle mého názoru poučilo. Na tuto bolestnou zkušenost nemohlo lehce zapomenout, cítilo totiž povinnost se k její skutečnosti neustále vracet a připomínat si ji, byť bylo již očištěno. „*Hlavním důvodem je mé přesvědčení, že v neznalosti dějin je skryto nebezpečí jejich opakování. Soudím, že s minulostí lze vyčíst poučení určené naší době.*“ (Todorov 2000: 36)

Silný apel nese povídka ***To je náš manifest***. Je manifestem pro lid, který už nechce další válku, a proto proti ní protestuje. Válka nic nikomu nepřinesla, naproti tomu však odnesla rodinám mnoho dětí a mladých lidí, mužů i žen, kteří ve válce přišli o život. Výčitky nabývají trvalého rázu a mrtvé nikdo nevrátí; na zemřelé zbývají pouze vzpomínky. Válečné hrůzy ještě doposud nevymizely, jejich stopy jsou stále patrné. Muži marně položili život ve válce, ve které přeci umřít nechtěli. Ale byli odtrhnuti od rodin a dostali rozkaz jít bojovat za svou vlast. Byli oklamáni a věřili tak, že je jejich válka vyhraná. Ale ti druzí, jak uvádí Borchert, už nikdy jít válčit nechtějí. Lidé už nechtějí nastupovat na rozkaz, už nechtějí s palčivým strachem čekat na bitvu. Chtějí žít a radovat se ze života a z nových prožitků. Nepotřebují už ničích rozkazů a bojových písni. Dokáží svůj život sami naplnit. Nebude to jistě lehké, ale tím zajímavější - člověk získá možnost poznat sám sebe. „*Pak se snaž být nad svými fialovými propastmi. Neboť ráno přichází jenom z tebe samého. A za tím vším? Za vším, čemu říkáš Bůh, za vším si vždy ty sám. Surově sám. Ubohý. Velký. Tvůj smích. Tvoje úzkost. Tvoje otázka. Tvoje odpověď. Ty sám. Tvá láska. Tvoje úzkost. Tvá naděje.*“ (Borchert 1976: 312) Válka Němce nezatvrdila. Neudělala z nich ani surovce, ani slabochy. Byť Němci zapřeli svou čest a své srdce, tak měli stále naději na osvícení a odpuštění. Jejich novou morálkou se stala pravda a láska. Chtěli svou milovanou vlast a vše, co k ní náleží, uvést opět do pořádku a přinést do ní nový život, nikoliv smrt. „*Protože my milujeme tuhle gigantickou poušť, která se jmenuje Německo. Toto Německo milujeme. A teď nejvíc. A nechceme kvůli Německu umírat. Chceme kvůli Německu žít. Chceme to Německo milovat jako křesťané svého Krista: pro jeho utrpení. A to Německo jsme přece i my. A to Německo musíme přece znovu vystavět z ničeho, nad propastmi: ze své bídy, svou láskou.*“ (Borchert 1976: 315, 316)

Pak zbývá jen jedno je svou naléhavostí apel podobný proslovu v *To je náš manifest*. K zastavení válčení člověku zbývá jen jedno – odmítnout jej. Nejedná se o zoufalé prohlášení, nýbrž o pevný názor. Každý má možnost svobodného rozhodnutí. Důležitá je zde role žen-matek, které se proslov snaží varovat před tím, aby se nedaly válkou svést a nedaly jí všanc své děti: „*Matky ve všech zemědělech, matky na celém světě, když vám zítra nařídí, abyste rodily děti, sestry pro válečné lazarety a nové vojáky pro nové bitvy, matky na celém světě, pak zbývá jen jedno: Řekněte NE! Matky, řekněte NE!*“ (Borchert 1976: 322)

Jak se však ukázalo, tak veškeré mírové naděje ve světě byly mylné a nenaplnily se. Svět se nadále potýká s válčením, s válečnou náladou nebo minimálně s politickými konflikty. „*Druhou světovou válku nevystřídal mír, ale studená válka a vytvoření vojensko-průmyslového komplexu.*“ (Arendtová 2004: 11) Rozhoduje se mezi malými a velkými mocnostmi, které se přou o řízení a vládu nad světem. Jednou použité násilí přivádí do světa jen stále víc a víc dalšího násilí. Bude tak záležet na vzájemném vztahu mocností, aby se snažily pokud možno udržet klid a mír a nevyvolávaly další konflikty. „*Opět nevíme, kam nás tento vývoj zavede, víme však, nebo bychom alespoň vědět měli, že každý úbytek moci je otevřenou výzvou k násilí – přinejmenším z toho důvodu, že pro ty, kteří drží moc v rukou a cítí, že jim z nich vypadává, ať už se jedná o vládu nebo o ovládané, bylo vždy obtížné odolat pokušení nahradit ji násilím.*“ (Arendtová 2004: 64)

Podle Jaspersova názoru museli být Němci připraveni, aby snesli světové výčitky, k čemuž jim mělo dopomoci právě očištění. Jejich duše se musely proměnit. Tím, že si uvědomili německou vinu, dokázali lépe zkoumat smysl pravdivých výčitek a bránit se výčítkám útočným. Museli si ve svém „novém“ žití připomínat, že „*pokora a zachování míru jsou naším údělem.*“ (Jaspers 2006: 139)

Závěr

Bakalářská práce ukázala možnou interpretaci německé i české literatury a uvedla náhled do válečné problematiky, kterou daná beletrie zpracovává. Německou i českou beletrii spojuje náhled na válku jako na mezní životní situaci. V české literatuře se odrazil poválečný celosvětový názor, který chápal Němce jakožto národ viníků. Obžaloba politické viny byla oprávněná, protože většina Němců nacionální režim podporovala. A to buď tím způsobem, že mu otevřeně provolávali svou věrnost, nebo se tvářili nezúčastněně, a nadále tak těžili z výhod svým mlčením a neprotestováním. Tuto vinu tudíž nemohl žádný Němec popřít a zklamání jedince nad svým prvotním postojem se projevuje i v německé literatuře, jak v díle Wolfganga Borcherta, tak Heinricha Bölla. Subjekt byl stížen výčitkami a zoufalstvím, že zločinecký režim podporoval, a cítil proto potřebu omluvy a nápravy.

Co se však týká viny kriminální, tak se ukázalo, že nešlo vinu nacistického režimu vztahovat na všechny příslušníky německého národa. Skutečnými viníky byla v tomto smyslu menšina jednotlivých Němců, která byla předurčena k nejrůznějším úkolům. V dílech *A anděl mlčel*, *Venku přede dveřmi* a v dalších Borchertových povídkách se objevují různí představitelé lidské přetvářky, kteří jsou opravdovými zločinci či pokrytci, když rozhodují o lidském životě. Většina Němců, která národ tvořila, za zločinnými jednáními nestála. Tento fakt nehodlala česká beletrie uznat, a proto vyjadřovala zlostné pohnutky vůči Němcům jako takovým, aniž by vzala na vědomí individuální postoje domnělých nepřátel. Přitom bylo toto chápání nesprávné, neboť většina jedinců, mj. v německé beletrii, měla o omluvu a vlastní očistu zájem a vydali se na cestu projasňování. Nechtěli v očích druhých působit nadále jako jakási „zločinecká“ společnost, jelikož pochopili a dokázali uznat, jaké zlo nacistický režim a jím vyvolaná válka způsobily. Cítili povinnost odčinit provinění své i celého národa. Nechtěli stát stranou a být nadále osočovanými jedinci, na něž byl uvalen trest za veškerá příkoří.

Zbýlé dva typy viny - vina morální a metafyzická, jak je uvedl Karl Jaspers, se odrazily jak v německé, tak v české literatuře. V německých ukázkách se stejně jako v Bednářově *Praze pod křídly války* pracuje s motivem odpuštění, kdy se lidé nemají mstít za příkoří na svých bližních, přestože Bednář vidí jako nevyhnutelné potrestání těch, kteří se dopustili násilí. I nadále je však ve sbírce citelná víra v dobrého člověka,

který se hodlá kát a svou vinu odčinit; jemu má být i přes provinění odpuštěno. Člověk nesmí k druhým pociťovat nenávisť, nýbrž pochopení a soucit. Naproti tomu se Drdova *Němá barikáda* i Halasova *Panychida* nevyhýbá mstivým pohnutkám a názoru, že zlo se skrývá v každém Němci, proto je třeba se s nimi vypořádat a oplatit jim činy nacistického režimu. Sílu pro vzdor nachází obě díla v kolektivu, kdy se snaží v bojovnosti vyrovnat svým sovětským vzorům. Spatřuje veškeré Němce jako viníky a s tímto nehumánním postojem k nim přistupuje – necítí k nim ani lítost ani pochopení.

Smuteční nálada spolu s projevy zoufalství či zoufalých činů Beckmanna ve hře *Venku přede dveřmi* jsou vlastní všem dílům. Svět byl zahlcen neštěstím a beznadějí, bývalou radost nahradil smutek, a trvalo dlouho, než bylo zlo poraženo, jak uvedl mimo jiné ve svém díle *Stupně* Hermann Hesse. Zoufalství je v *Panychidě* vystupňováno až do výkřiků. Nejistota a úzkost provází sbírku *Praha pod křídly války*, jejíž počáteční verše jsou plné ponuré nálady a melancholie, která, jako ve zbývajících českých dílech či v básni *Vstříc míru*, přechází v konečných dnech války v radostné vyhlídky do budoucna. S naleznutím naděje se zoufalství zmenšilo a jedinci postupně získávali pocit nově nabytého štěstí. Hlavní nadějí pro jedince představovala láska k bližnímu a zájem o druhého člověka. Právě Henrich Böll pracuje ve svém díle s lidskou dobrotou, kdy je člověk schopen skutky druhého pochopit a hodlá mu v jeho strádání pomoci. Vybraná beletrie uvedla, že čistá víra by měla představovat hlavní životní náplň každého jedince, kdy si musí uvědomit chyby, kterých se dopustil, aniž by své strasti odvolával na Boha.

Po tomto shrnutí není možné se dále dívat na Němce jako národ, který nese vinu za všechny zločiny nacistického režimu. Nelze dokola obviňovat celý německý národ a označovat jej za národ zločinců. Kolektivní vina problémy nevyřeší, nemá totiž konkrétního viníka, neboť jsou za viníky označeni všichni. Správnou cestou bylo individuální očištění každého Němce v rámci národa, za jehož minulé činy a novou budoucnost se cítil odpovědný. Němci si svou chybu uvědomili - od té doby jsou jejich myšlenky na jiné úrovni a jistě ví, že by události, do které je nacismus zavedl, nechtěli již nikdy zažít. Jak bylo ukázáno, zločinecká vina se týkala jednotlivých zločinců a hlavních vůdců politického systému, nikoliv tedy Němců jako takových. Jasnou vinou, od které se nemohli oprostít, byla vina politická, již nesl každý Němec v sobě. Byla však možná omluva a pokání, stejně jako u dalších dvou typů vin, a to u viny morální a metafyzické. Každý jedinec vcházel do „nového“ života s potřebou očištění a uvědomění si svých minulých chyb a provinění.

I v české beletrii je ukázáno mnoho činů, jakých se dopustili lidé v konečných dnech války nebo v době raně poválečné. Rozhodně se Češi ke svým bližním, tedy Němcům, nechovali s ohledem a s pochopením. Naopak se snažili civilnímu obyvatelstvu způsobit nová příkoří a oplatit tak činy, kterých se dopustili okupanti. Nepřistupovali k poraženým jako k sobě rovným, jako k lidským bytostem. Nesli svou vlastní vinu, byť byla v jiné rovině než ta, jakou v sobě nacházeli Němci; i mlčenlivé podporování násilí přitom bylo a je vinou. Česká poválečná vina je nepopíratelná, stejně jako ta německá – není možné se od ní beze zbytku oprostít; je ale možné a také lidské se za vinu omluvit a snažit se obě ukřivděné strany spojit jednomyslným smýšlením.

Seznam použité literatury a pramenů

Primární literatura:

BEDNÁŘ, Kamil. *Praha pod křídly války*. Vyd. 1. Praha : Václav Petr, 1945.

BÖLL, Heinrich. *A anděl mlčel*. Vyd. 1. Praha : Akropolis, 1993. ISBN 80-901020-6-9.

BORCHERT, Wolfgang. *Venku přede dveřmi : výběr z díla*. Vyd. 1. Praha : Naše vojsko, 1965.

BORCHERT, Wolfgang. *Smutný studený svět : výběr z díla*. Vyd. 1. Praha : Odeon, nakl. krásné lit. a umění, 1976.

DRDA, Jan. *Němá barikáda*. Vyd. 10. Praha : Československý spisovatel, 1985.

HESSE, Hermann. *Stupně*. Vyd. 1. Praha : Argo, 1998. Hermann Hesse – *Souborné dílo* : sv. 1. ISBN 80-7203-091-4.

HOLAN, Vladimír. *Panychida: báseň*. Vyd. 1. Praha : Fr. Borový, 1945.

Sekundární literatura:

ARENDTOVÁ, Hannah. *O násilí*. Vyd. 1. Praha : OIKOYMENH, 2004. ISBN 80-7298-128-5.

JASPERS, Karl. *Otázka viny*. Vyd. 1. Praha : Academia, 2006. ISBN 80-200-1455-1.

TODOROV, Tzvetan. *V mezní situaci*. Vyd. 1. Praha : Mladá fronta, 2000. ISBN 80-204-0853-3.